



I. MEŞRUTİYET'E GİDEN YOL: 1876 SENESİNE YENİDEN BAKMAK

Selda GÜNER ÖZDEN*

Öz

1876 senesi Tanzimat sonrası Osmanlı siyasî hayatında hürriyet, anayasa ve parlamento talepleri etrafında meydana gelen tartışmalarda önemli bir yere sahiptir. Bu talepler, Osmanlı İmparatorluğu'nda kamuoyunun oluşumuna paralel bir biçimde gelişme göstermiştir. Diğer taraftan I. Meşrutiyet'e giden sürecin aktörleri aynı zamanda bu kamuoyunu oluşturanlar veya onu yönlendirenler olabilmekteydi. Aralarında Tanzimat'ın yeni bürokrat tipine uygun devlet ricali ve eğitimli kalem erbabı/üdeba bulunuyordu. Tanzimat neslinin liberal/hürriyetçi talepleriyle Osmanlı sultanlarının geleneksel otorite veya siyasî kültürünün içine düştükleri diyalektik 1876 senesinde görünür hale gelmiştir. Ancak imparatorluğun toplumsal, ekonomik ve siyasî meselelerine bir çözüm olarak görülen anayasa ve meclis talebinin gerçekleşmesi, aynı zamanda bir rejim değişikliği manasına gelmekteydi.

Bu çalışma 1876 yılı olaylarını ve aktörlerini tarihi fikri arkaplanı dikkate alarak anlatmayı amaçlamaktadır. Ayrıca Abdülaziz'in iktidarının sonlarında hürriyetçi ve anayasacı idealere sahip Yeni Osmanlıların, imparatorluğun siyasî pratikleriyle nasıl tezat teşkil ettiğine de dikkat çekilecektir.

Anahtar Kelimeler

Abdulaziz, Yeni Osmanlılar, darbe, V. Murad

THE ROAD TO THE FIRST CONSTITUTIONAL MONARCHY (MEŞRUTİYET): RECONSIDERING THE YEAR OF 1876

Abstract

1876 has an important place in the discussions around the constitution, freedom and parliamentary demands in the Ottoman political life after the Tanzimat. These demands developed in the Ottoman Empire in parallel with the formation of the public opinion. On the other side the actors of the procession to the Constitutional Monarchy I could also be those constituted the public or those who

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Ankara/Türkiye.
sguner@hacettepe.edu.tr
ORCID: 0000-0002-0669-8900
Makalenin Gönderilme Tarihi: 07.01.2020
Makalenin Kabul Tarihi: 11.02.2020
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 26.03.2020
Makalenin Türü: Araştırma



directed it. Among them, there were dignitaries proper for the new bureaucrat type of Tanzimat and component (kalemerbabı) or Literary man (uđeba). There was a conflict between liberal / libertarian demands of Tanzimat generation and traditional authority or political culture of the Ottoman sultans. The dialectical conflict they had fallen into became visible in 1876. However, the realization of the constitutional and parliamentary demand, which was seen as a solution to the social, economic and political issues of the Empire, came to mean a regime change at the same time. This study aims to explain the events and actors of year 1876 taking intellectual background into account. It will also be pointed out how the Young Ottomans Society, who had libertarian and constitutional ideals, contrasted with the political practices of the Empire.

Keywords

Abdulaziz, Young Ottomans, Coup d'etat, V. Murad



GİRİŞ

Bu çalışma Mayıs sonu ve Eylül başı arasında; bir sultan ve seraskerin ölümlerine yol açan “darbe” neticesinde, üç padişah değişikliğinin yaşandığı 1876 yılının dramatik üç ayının siyaset ve fikir tarihi açısından irdelenmesini amaçlamaktadır. 1876 tarihi bu açıdan, hürriyetçi fikirlerin tarihinde kısa süreli bir başarıya ve fakat Sultan II. Abdülhamid’in mutlakiyetçi rejimine imkân veren kriz ortamına işaret eder. 1876 yılı hadiselerinin cereyan ettiği siyasî coğrafya ise, başkent İstanbul merkez olmak üzere, saray, babiali ve modern ordu başta olmak üzere sair *kalemlerin* oluşturduğu devlet birimleri, Yeniçeriliğin ilgasından sonra zaman zaman güç gösteren suhteler, Osmanlı basını etrafında kümelenmiş kendilerine Yeni Osmanlılar (Türkistan’ın Erbâb-ı Şebâbı, İttifâk-ı Hamiyet) denilen politik aktivistler grubundan ibarettir.

1876 krizinde siyasetin aktif aktörlerine ‘kısa dönem’ perspektifinden bakılırsa onların, Tanzimat devri ve onun Gülhane hattında *usûl-i atıkayı bütün bütün tağyîr ve tecdîd* ifadesini bulan ıslahatçı zihniyetinin ürünleri olduğu görülür.¹ Gülhane hattı, zaten daha önce- ve bilhassa akim kalmış Nizâm-ı Cedid modelinde görüldüğü gibi- sadece askerî sektörle sınırlı reform çabasının tüm devlet teşkilatını ihata edecek şekilde genişletilmesini içerir.² II. Mahmut’un son senelerinde, Avrupa kabine usulünün benimsenmesi, nezaret ve bağlı meclislerin açılmasıyla ivme kazanan bürokratik-modernleşme, bir yandan okur-yazar gençlik için yeni istihdam alanları açarken, Abdülmecit devrinden Âli Paşa’nın 1871 yılında ölümüne kadar yeni ‘ricâl-i mühimme’nin, Bâbiâli’nin iktidar pramidinde nüfuz ve tesir kazanmasıyla neticelenmiştir. Bu yeni iktidar kategorisi, bir yönüyle Osmanlı siyasetinin kadim refleksi olan isim ve hizipler arasında Cevdet Paşa’nın *Maruzat’*ından³ aşına olduğumuz çekişmeler yaratmıştı. Daha da önemli bir muhalefet formu, Kuleli Vakasından (1859), *Meslek* teşebbüsüne (1867) uzanan⁴ bir hat üzerinde, reformun alacağı istikametler üzerine yoğunlaşan hürriyetçi taleplerin harekete geçirilmesiyle oluşmuştur. II. Mahmud Devrinin son yıllarından başlayarak, Avrupa kabine modeli örnek alınarak yeni nezaretler ve onlara bağlı alt meclislerin kurulması ve keza

¹ Tanzimat devrinin ‘medeniyet’, ‘terakki’, ‘ulûm ve fûnûn’, ‘hukuk-ı millet, kanûn-ı devlet’ gibi kavramlardan oluşan dünya görüşleri için bk. Gökhan Çetinsaya “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, I, İletişim Yay., İstanbul 2001, s. 54-71.

² Dönemin ıslahatlarının özet bir anlatımı için bk. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2012, s. 45-81.

³ Cevdet Paşa’nın hatıra-kronik karışımı mezkur eserinde Fuat ve Âli paşalar hakkında bol anekdot bulunur. Bk. Cevdet Paşa, *Maruzat*, yay. haz. Yusuf Halaçoğlu, Çağın yay., TTK Yay., İstanbul 1980.

⁴ Burak Onaran, *Padişahı Devirmek, Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 95-357.



Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'den (1838) Şûrâ-yı Devlet (1868)'e uzanan⁵ idarî ve hukukî meclisler sürecine paralel olarak, 1860'ların ortalarından itibaren Osmanlı matbuatının devreye girmesiyle, "kalemler" ile irtibatlı yeni bir hürriyetçi efkâr-ı umûmiye doğurmasıdır.⁶ Şinasi'nin üstadlığını yaptığı *Yeni Osmanlılar* üst başlığı altında toplanan zümre, Tanzimat ricâlinin 'medeniyet, terakki, kanun' gibi kavramlarında ifade bulan bürokratik 'nizam'cılığına karşı, somut karşılığını 'Millet Meclis'inde bulan 'hürriyetçi ütopya'dan beslenmişlerdi. Gencer'in de belirttiği gibi Tanzimat ile meşrutiyete değil, tam aksine bürokratik istibdada giden bir süreç başlamıştır. Bu eleştirinin gerisinde her şeyin, yasama, yürütme, yargı yani Bâbîâlî'den ibaret olması yatmaktadır. Zira Osmanlı muhaliflerinin ana temasını oluşturan meşrutiyet ve hürriyet gibi kavramlar Bâbîâlî'nin gündeminde belirleyici değildi.⁷ Ancak gene de Yeni Osmanlıların kültürel alışkanlıkları, muhalefet ettikleri Tanzimat ricâliyle ortaklıklar taşıyordu. Yeni Osmanlıların bir dönem en faal üyeleri olan Mehmet, Nuri ve Reşat beyler paşazade idiler, konaklarda büyümüş ve üçü de Meclis-i Vâlâ tercüme odasında çalışmışlardı.⁸ Onları farklı kılan sosyolojik kökenleri değil, Osmanlı matbuatı etrafında teşekkül etmiş 'edebiyat cumhuriyeti'nin üyeleri olmaları ve hürriyetçi söylemleri idi. Yeni Osmanlılar -5 Haziran 1867 Çarşamba günü Meclis-i hâss toplantı halindeyken Âli, Fuad ve Rüştü paşaların izalesinden sonra Millet Meclisi toplanmasına yönelik komploları boşa çıkması⁹ ve Avrupa'daki *Hürriyet* ve *Muhbir* gazeteleri etraflarındaki cevalanları bir yana-, 1876 Mayıs sonu darbesinde tahta geçen Sultan V. Murad'ın yakın dostlarıydılar. Midhat Paşa ise cunta içinde meclis fikrinin en kuvvetli müdafisiydi. Dolayısıyla dönemin Osmanlı paşalarına kısa bir bahis açmak faydadan uzak

⁵ Mehmet Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, (1838-1868)*, TTK, Ankara 1999, Mehmet Seyitdanlioğlu, "Divan-ı Humayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat*, haz. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlioğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 373-385.

⁶ 18. yüzyıl ağırlıklı olmak üzere, aristokratik değerlere karşı Avrupa'da eleştirel düşüncenin serpiştiği salonlardan, mason locaları ve kitap kulüplerine modern kamusal alanların özelliklerini Fransa, Prusya ve Britanya örneklerinde tartışan bir tetkik için bk. T.C.W. Blanning, *The Culture of Power and Power of Culture, Old Regime Europe 1660-1789*, Oxford University Press, Oxford 2002. Ayrıca Necdet Kurdakul'a göre anayasa ve meclis tartışmaları Şûrâ-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliye meclislerinin kurulmasıyla başlamıştır. *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, s. 102.

⁷ Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme 1839-1939*, Lotus Yayınevi, Ankara 2008, s. 320.

⁸ Onaran, *age*, s.284-287.

⁹ Yeni Osmanlılar tabir edilen grubun 'Yeni Osmanlılar' ibaresi de dahil olmak üzere - ve daha önce de belirtildiği gibi, muayyen bir isimlerinin olup olmadığı dahi tartışmalıdır. Osmanlı arşivindeki Mühimme-i Mektume defterlerinde komploya ilişkin mahkeme mazbatasını ilk defa kullanan Kaya Bilgegil'in resmi evraktan aktardığına göre örgütün adı *Meslek*, önde gelen elebaşları Mehmet, Reşat ve Nuri Beyler, icra planı ise 'Meclis-i hassın mün'akid olduğu bir günde evvela Ayasofya Camii'nde toplanılacak sonra ala-yı mahsus ve tekbir ve tehlil ile Bab-ı aliye gidilecek, vükeladan bazıları katledilecek. ve daha sonra islahata girişilecektî.' Butün bu hengame esnasında tertipçiler islahatları havi bir istidayı padişaha arz edeceklerdi. Kaya Bilgegil, *Yakın Çağ Kültür ve edebiyatı Üzerine Araştırmalar, - I- Yeni Osmanlılar*, Ankara: Baylan Matbaası, 1976, s. 366-367, 401. Bilgegil'in bu eserinde 5 Haziran 1867 girişimine *Türkiye'de Bazı Osmanlılarla Yeni Osmanlı Tarafkarlarının Bir Millet Meclisi Kurma Teşebbüsü* başlığı altında uzun bir bölüm ayrılmıştır (s. 309-407). ayrıca bk. Ebuzziya Tefvik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 1, Kervan Yay., İstanbul 1973, s. 55,61-65; Onaran, *age*, s. 225-356.



değildir.

Tanzimat devri bir yandan Reşid (1800-1858), Mehmed Emin Âli (1815-1871) ve Fuad Paşa (1815-1869) gibi kalemiye kökenli mahir bürokratların egemenliğindeki 'zayıf sultan-güçlü kabine' modelinde ifadesini bulur. Keza 1876 'darbe'sinin (coup d'état) aktörleri de hem bürokratik kökenleri paşa ünvanlarından anlaşılacağı üzere Tanzimat devrinin adamlarıdır ve hem de doğum tarihleri itibarıyla -Hüseyin Avni Paşa (1819), Midhat Paşa (1822), Mütercim Rüşdü Paşa (1811), Süleyman Hüsnü Paşa (1838)- en yaşlıları Reşid Paşa ile en gençleri Süleyman Paşa arasında sadece 38 yıllık bir fark vardır. Daha kapsamlı bir fark, 1876 darbesinde Hüseyin Avni paşa gibi başat bir askerî figürün varlığında temayüz eder; böylelikle o, modern ordunun, Gülhane hattından kırk yıl kadar sonra, sivil-mülkî bürokrasinin içinde nüfuz ve alan genişletmesinin simgesi olur. Midhat Paşa ise artık sahnede Tuna ve Bağdad valiliğindeki parlak kariyerinin getirdiği şöhretin yanısıra Yeni Osmanlıların 'hürriyetçi' retorığının, Kanûn-ı Esâsî ve meclis taleplerinin sözcüsü olarak daha mühim bir farkı işaret ediyordu. Bu fark kısaca bürokratik modernliğin eksik ayağına vurgu yapan, kısaca politik temsil olmaksızın kâmil bir ıslahatın kusurlu olacağı üzerinde ısrar eden ve daha sonra 1890'ların Jön Türk ajitasyonuna ilham veren bir farktı. Esasen 'liberal anayasacılık', 1815 Viyana düzenine, Metternich'in muhazakar modernliğine karşı 1830 Avrupa devrimlerine ilham vermişti.

1. YENİ OSMANLILAR VE 1876 KANÛN-I ESÂSÎ

23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanûn-ı Esâsînin fikrî hazırlayıcıları bundan yaklaşık on sene önce, varlıklarını Yeni Osmanlılar Cemiyeti vasıtasıyla göstermeye başlamışlardı.¹⁰ Yeni Osmanlılar, bürokratik reform kadar fikirlere önem verilen gazeteler çağında, sadece ütopyaları değil ayrıca kurdukları ilişkiler açısından 1876 hadiselerinde dolaylı ve fakat mühim bir rol oynadılar.

Başta Namık Kemal¹¹ olmak üzere Yeni Osmanlı Cemiyeti azaları varlıklarını borçlu oldukları Tanzimat'a dikkatli ve eleştirel bir alaka gösterdi-

¹⁰ Mesela Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa, Zaptiye Nazırı Yardımcısı Mustafa Asım Paşa, İstanbul Karakolları Komutanı Ömer Naili Paşa, Şirvanizade Rüştü Paşa, Midhat Paşa, Şeyhülislam Refik Efendi, Yenikapı Mevlevî Şeyhi Osman Salâhaddin Efendi gibi isimler önde gelen azaları arasındadır. Ayrıca Ermeni banker Köçeoğlu Agop, Rum banker Hristaki Efendiler, Skalyeri, Aziz Bey, Dr. Capoleon gibi gayrimuslim üyeleri de vardı. Şerif Mardin, *Makaleler 4 Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 87; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 119. Ayrıca bk. İbnül Emin Mahmud Kemal İnal, "Abdülhamid Sanî'nin Notları", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 16, 13, 90, 1926, s. 60-61. Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi önde gelen cemiyet üyeleri yurt içinde ve dışında yazdıkları yazılarla İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, c. 2, MEB, İstanbul 1999, s. 777-778; Kemal Beydilli, "Yeni Osmanlılar", *İA*, TDV, 43 (2013), s. 430-433; Aylin Koçunyan, *Negotiating the Ottoman Constitution 1839-1876*, Peeters, Leuven 2018, s. 46.

¹¹ Ömer Faruk Akün, "Nâmık Kemal", *İA*, TDV, 32 (2006), s. 361-378.



ler, reformların sadece dar bir kabine içinde değil 'efkâr-ı umûmiye' nezdinde müzakeresini talep ettiler.¹² Zaten basın yoluyla muhalefet etme ve siyasî meseleleri halk nezdinde tartışma ve böylelikle kamuoyu teşkili onların eseri idi.¹³ Bir muhalif grup olarak Yeni Osmanlılar Cemiyeti¹⁴ "modern gazeteciliği" imparatorluğa getirmişlerdi.¹⁵ Örneğin Şinâsî'nin 27 Haziran 1862'de çıkarmaya başladığı *Tasvîr-i Efkâr*,¹⁶ Yeni Osmanlı muhalefetine sesini duyurmaya başladığı en mühim vasıtaydı.¹⁷ Yeni Osmanlılar ilkin Âli Paşa'ya ve daha sonra da Mahmud Nedim'e tenkidlerini yönelttiler.

Keza Yeni Osmanlılar, Avrupa mahreçli fikirlerin Avrupa dışındaki maceraları hakkında da verimli bir tartışmaya kapı açarlar. Onlar Peygamber'in hayatta olduğu dönem ve Hulefâ-yı Râşidin devrini referans gösterecek, meşveret usulüyle idarecilerin seçilmesi istiyorlardı. Elbette bir reform talebinin meşruiyet zeminini İslâm tarihinde aramak yeni bir usul değildi. Fakat bunu sadece taktik bir manevraya indirgemek doğru değildir. Meşveretin İslam devlet geleneğinde varlığına işaret ederek Avrupa'daki parlamenter sistemle uyumlu olduğunu düşünmüşlerdi.¹⁸ Nitekim Namık Ke-

¹² 29 Haziran 1868 tarihinde *Hürriyet* Gazetesinin 1. sayısında "Hubbu'l Vatan minel-İmân" başlıklı meşhur makalesinde meşrutî idare, bunun için kamuoyu oluşması ve gazetenin önemini izah etmiştir: "Yeni Osmanlıların kelime-i vahde-i ic-timâ'ları, ezeli olan adâlet-i meşrûayı, mülkümüzde, asil meşveret vasıtasıyla meydana çıkarmaktır. Osmanlıların meftûr oldukları vakar ve mekânât iktizasındadır ki adâlet gibi bir maksad-ı mubâreki bugünkü günde en mütedil tarîklerle hâsıl etmek isterler. İşte bunlardan bir de galebe-i efkârdır. Gazete ise dünyada izhâr-ı efkârın birinci vasıtalarından add olunur."

¹³ 1860'lar itibarıyla Osmanlı fikir tarihinin önemli konuları arasında giren muhalefet, siyasî gazetecilik ve kamuoyu hakkında değerlendirmeler için bk. Şerif Mardin, *Bütûn Eserleri 5, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, haz. Ömer Laçiner, İletişim Yay., İstanbul 2002, s.11. Ayrıca bk. İlber Ortaylı, "Bir Aydın Gurubu Yeni Osmanlılar", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1986, s. 1703; Uygur Aydemir, "1870'ler Basınındaki Siyasî Tartışmalar İçerisinde Sultan Abdülaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasî İşlevi", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Bildiriler*, TTK, Ankara 2014, s. 185; Koçunyan, *Negotiating the Ottoman Constitution*, s. 149-150.

¹⁴ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Cemiyeti*, s. 82-83; Bilgegil, *Yeni Osmanlılar*, s. 82-83; Bilgegil, *Ziyâ Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, c.1, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1979, s. 81-82.

¹⁵ Şerif Mardin, *Bütûn Eserleri 2, Din ve İdeoloji*, İletişim Yay, İstanbul 2004, s. 135.

¹⁶ Ziyad Ebuzziya, *Şinasi*, haz. Hüseyin Çelik, İletişim Yay., İstanbul 1997, s. 192-224. *Tasvîr-i Efkâr* dışında, Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin sesi durumdaki diğer gazeteler, *Tercüman-ı Ahval*, *Muhbir* (1867), *Hürriyet* (1868), *İttihad* (1869), *İnkılab* (1870)'di.

¹⁷ Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, c. 6, Güven Basımevi, İstanbul 1972, s. 3233.

¹⁸ Şerif Mardin, *Bütûn Eserleri 6, Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 270; Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, s. 44-46, 73, 344; Abdullah Uçman, "Ziya Paşa", *İA*, TDV, 44, 2013, s. 478. Ayrıca bk. Ebuzziya Tevfik, *age*, s. 239; Ahmet Hamdi Tanpınar, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yay., İstanbul 2016, s. 234. İdare tarzı konusunda meşruiyetin kaynağı olarak ilk İslam toplumu örnek gösteren Namık Kemal'in fikirleri önem arz etmektedir. Ona göre "Halkın hâkimiyete hakkı tasdik olunduğu surette cumhur yapmağa da istihkâkı i'tirâf olunmak lazım gelmez mi demek ne demek ? O hakkı dünyada kim inkâr edebilir? İslâm ibtidâ-yı zuhûrunda bir nevi cumhur değil miydi? Namık Kemal, "Usul-i Meşveret Hakkında", *Hürriyet*, S. 12, 14 Eylül 1868, s. 5-8. *Hürriyet'in* 1868-1870 arasında yayımlanmış sayılarının tamamının bugünkü Türkçe tercümesi için bk. Namık Kemal, Ziya Paşa, *Sürgünde Muhalefet*, *Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi*, haz. Alperen Topal, c. 1-2, Vakıf Bank Kültür Yay., İstanbul 2018. Başka bir çarpıcı örnek ise 1870 senesinde Yeni Osmanlı azalarından ve rejim tartışmalarına radikal bir biçimde katılan Mahmud Nedim Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'e aittir. Mehmed Bey Cenevre'de beş sayı çıkardığı *La Révolution – İnkilâb Gazetesi*'nde alt başlık olarak "organe de la démocratie musulmane/ Müslüman demokrasinin yayın organı ibaresini kullanmıştır. Ayrıca İnkılab başlığının hemen sağında ve solunda Fransızca ve Arapça Şuara Suresi 227. Ayeti yazılmıştır: "Ve seya'lemüllezine zalemu eyye münkalebiy yenkalibun/Ve zulmedenler yakında nasıl bir devrime uğra-



mal'in millet meclisi kavramı yerine *şurâ-i ümmet* veya usûl-ı meşvereti kullanması şaşırtıcı değildir.¹⁹ Ayrıca imparatorluğun kurtuluşunu terakkide arayan bu entelektüel grup için, başvurulacak kaynak Avrupa aklının mahsulü ilm ve sanayidir. Fakat modernleşme fikirlerini gelenek ile sentezleyerek hayata geçirmeye çalışmışlardır. Gelenek ve sentez vurgusu, Şinasi'de zayıf, Namık Kemal'de fikirlerinin merkezinde yer alacak kerte kuvvetlidir. Bu da onları, Şükrü Hanioglu'nun tabiriyle, "bağdaştırıcı"²⁰ bir modernleşme fikrinin taşıyıcısı yapmıştır.

Şinasi, Ali Suavi,²¹ Namık Kemal ve Ziya Paşa²² gibi isimler, kendileri için, "İttifak-ı Hamiyet", "Jeune Turques", "Türkistan'ın Erbab-ı Şebabı" ve "Yeni Osmanlılar Cemiyeti" gibi farklı isimler kullanmışlardır.²³ Namık Kemal Yeni Osmanlı Cemiyetinin ne olduğunu anlattığı makalesinde daha ziyade Türkistan'ın erbab-ı şebabı ismini kullanmış, kendilerini meftun-ı hürriyet olarak tanımlamıştır:

"Reisli, mukaveleli bir cemiyet-i muntazama değildir ... Erbab-ı şebab vatanları uğrunda müşkilat çekmekten asla ictinab etmezler... Erkân-ı harb, tababet, hidemât-ı bahriye, matbuat, edebiyat gibi vesait ve âsarı terakkide nâmı işidilenlerin belki yüzde doksanı Erbab-ı şebab'dandır. Devlet memuriyetinde bulunmaklığımız ise mevcut olan fenalıkların mesuliyetine bizi niçin teşrik etsin. Hizmetteyiz, hükümette değiliz."²⁴

Anayasa ve parlamento talebiyle taçlanan yeni Osmanlıların hürriyetçilikleri, devrin devlet adamlarında aynı hevesi yaratmadığı görülür.²⁵ Kuvvetli ve asrî bir devlet taraftarı olan Âli Paşa'nın muhalefetin hedefinde yer alması, Osmanlı kamuoyunu görmezden gelmesi ya da onu yeterince güçlü bulmaması sebebiyledir.²⁶ 1871'de Âli Paşa'nın vefatından sonra Mahmud

yıp devreceklerini bileceklerdir." Ayet'in Türkçe çevirisi için Bk. Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meali*, Hayat Yay., İstanbul 2017, s. 36. *La Révolution – İnkılâb* gazetesine dikkatimi çeken Dr. Alperen Topal'a teşekkür ederim.

¹⁹ Necdet Kurdakul, "Ölümünün Yüzüncü Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal", Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi: <http://easiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/9499/001580842010.pdf?sequence=1> Tarihi: 25 Eylül 2019

²⁰ Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 29.

²¹ Abdullah Uçman, "Ali Suavi", *İA*, TDV, 2, 1989, s. 445-448; Hüseyin Çelik, *Ali Suavi ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul 1994.

²² Uçman, "Ziya Paşa", s. 475-479, Namık Sinan Turan, "Osmanlı Politik Eleştiri Geleneğinde Ziya Paşa'nın Zafernâmesi", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Tarih ve Medeniyetler Tarihi, c. 7, Ankara 2012, s. 3173-3201.

²³ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 10.

²⁴ Midhat Cemal Kuntay, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, c. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 79, 91-94; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c.1, s. 239-243; Ziya Şakir, *Çırağan Sarayı'nda 28 Sene V. Murad'ın Hayatı*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011, s. 290-291.

²⁵ Bk. Cemil Oktay, *Siyasi Kültür Okumaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017, s. 47-48. Ayrıca bk. Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1*, haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yay., İstanbul 2005, s. 222.

²⁶ Bk. Mardin, *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleleri 1*, s. 270; İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946; A. Hamit Ongunsu, "Ali Paşa", *DİA*, C.1, İstanbul 1965, s. 335-340; H. Bowen, "Ali Pasha Muhammad Amin," *The EI*, new edition, Brill, Leiden, 1 (1986), s. 396-398; Kemal Beydilli, "Âli Paşa, Mehmet Emin", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 425-426.



Nedim Paşa muhalefetin yeni hedefi olmuştur.²⁷

Kanûn-ı Esâsinin ilanı ve meclisin açılması konusunda yeterli adımları atmadıkları gerekçesiyle, Yeni Osmanlılar rejim değişikliğine giden yolun aynı zamanda saltanat değişikliğinden geçtiği fikrindeydiler. Bu sebeple Veliâht Murad'la görüşüyor ve onu meşrutiyetin sultanı olarak değerlendiriyorlardı.²⁸ Veliâhdın, Yeni Osmanlılar hareketinin kalemlerinden Namık Kemal'le arkadaşlığı sırasında, parlamentolu bir idarî rejim fikrinden etkilenmiş olduğu bilinmektedir. Zira tahta çıktıktan sonra V. Murad'ın ilan ettiği hatt-ı humâyûnda ileride detaylı bir biçimde açıklanacağı üzere anayasa ve parlamento vaadinde bulunmaktadır.

Yeni Osmanlı Cemiyeti Üyeleri için yetersiz bir hamle de olsa, aslında gerek Sultan Abdülaziz ve/ya Âli Paşa (1815-1871) meşrutî idare konusunda bazı adımlar atmışlardı.²⁹ 1868'de Şûrâ-yı Devlet'in kuruluşu, merkezi idarede güçler ayrılığına giden bir süreci başlatmıştı.³⁰ Yeni Müessesese, eski Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılarak, Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye olarak ikiye bölünmesinden neşet etmişti. Bu yapılanmanın mimarı sayılan Âli Paşa'nın Fransa usulü liberal yönetimin tesirinde kaldığı iddia edilmektedir.³¹ Şûrâ-yı Devlet'in tesisi, bir uygarlık hamlesi gibi 6 Mayıs 1868'de yurt dışındaki Osmanlı temsilciliklerinde ilan edilirken, 10 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'in Babıâli'de irat ettiği nutuk, hürriyetin, şahsî hakların bu kurum sayesinde teminat altına alındığının altını çizerek çağdaş hukuka vurgu yapıyordu. Ayrıca Şûrâ-yı Devlet'in azalarının Osmanlı tebaası arasından ayırım yapılmaksızın seçildiği, Şûrâ-yı Adliyye'nin de yasama ve yürütme erklerinin tefrikini amaçladığı söylenmişti. Aslında bu kısım Osmanlılık siyasetinin kodlarıyla uyumluydu. Dolayısıyla gayri Müslimlerin bu yeni idarî organda yer almaları çağın liberal talepleriyle uyumlayıcıydı.³² Fakat buraya kadar her şey makul bir seyir izlerken ilerideki yıllarda Sultan Abdülaziz'e yönelik içerdeki muhalefetin sesini yükselttiği nokta neydi -? Bunu Şûrâ-yı Devlet'e yükledikleri anlamla izah

²⁷ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 74. Ebuuziyya Tefvîk'in belirttiği üzere, Mahmud Nedim Paşa *İbret Gazetesinin muhalif kimliği dolayısıyla kapatıp muharrirlerini İstanbul dışına göndermekle Âli Paşa'nın siyasetini devam ettirmişti*. bk. *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 3, s. 442-443.

²⁸ Kuntay, *age*, s. 71-81, 90-91. Ayrıca bkz. *Kurdakul, Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, s. 103.

²⁹ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 42-43.

³⁰ Namık Kemal'e göre Sultan Abdülaziz'in Haziran-Ağustos 1867 tarihleri arasındaki Avrupa seyahatinin en önemli semeresi Şûrâ-yı Devlet'in tesisiydi. Namık Kemal'in ifadesiyle "Padişah, Meclis-i Mebusansız Devletinden Avrupa'da utandı, hiç olmazsa Şûrâ-yı Devlet'i açtı". Kuntay, *age*, c. 1, s. 552.

³¹ Mehmet Karaaslan, "Tanzimat ve Şûrâ-yı Devlet", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 54, 3, 2005, s. 349-353; Seyitdanlioğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, Seyitdanlioğlu, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama"*, s. 373-385; Kuntay Gücüm, *İmparatorluğun "Liberal" Yılları (1856-1870)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015, s. 214-215.

³² Gücüm, *age*, s. 216-217.



edebiliriz. İçerde ve dışarda bu kurum bir meşrutî idareye geçiş aşaması olarak görülmüştü. Fakat diğer Tanzimat reformları gibi bu kurum idarî alanın dışına çıkmamış, temsil fikrini dışarıda bırakmıştı. Bu haliyle Yeni Osmanlı muhalefetinin gözünde bu, eksik kalmış bir reform olmaya mahkumdu. Ayrıca, Tanzimat'ın getirdiği yeni nizam, Âli Paşa'nın 1871 yılında ölümünden sonra, -gerek Babıâli'nin kendi hizipleri ve gerekse Bâbüâli ile Sultan arasındaki kavgalarda da görüleceği üzere- bozulmuştu. Kısa sadaret süreleri, aziller, yüksek memurların sürekli yer değiştirmeleri Sultan Abdülaziz'in kapris ve keyfiliğine yorulmuştu. Bu hâl, özellikle darbenin lideri Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın sultana yönelik istikrarlı husumetinde öne çıkıyordu.³³ Abdülaziz, Tanzimat adabının ideal sultana çizdiği sınırların dışına çıkarak müteahkim bir rol benimseyince, kendi aralarındaki nizaları bir yana bırakan bütün üst düzey bürokratları 30 Mayıs 1876 tarihi itibarıyla karşısında bulacaktı.

2. "PAŞALAR DARBESİ": SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ

Aralık 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanına giden yolda yaşanan ilk dramatik girişim 29-30 Mayıs 1876 "darbe"sidir. Modern ordu ve sivil bürokrasinin işbirliğiyle gerçekleşen bu hadise öncesinde, Osmanlı kamuoyunu tahrik eden üç mesele vardı: Balkanlardaki isyanlar, artan istikraz ve Yeni Osmanlı Cemiyeti üyelerinin yurt dışı ve içinde anayasanın ilanı için matbuat vasıtasıyla Bâbüâli'de yarattıkları baskı.³⁴ Gerek Hersek (1875) ve Bulgar isyanları (1876) meselesinde gerekse imparatorluğun malî krizi konularında Yeni Osmanlı muhalefetinin hedefindeki kişi Sadrazam Mahmud Nedim Paşa (1818-1883) idi.³⁵ Mahmud Nedim Paşa sadrazamlıkları döneminde Rus elçisi Nikolay Pavloviç İgnatyev'le³⁶ dostluğu ve hatta imparatorluğun dış politikasını Rus etkisine açmakla itham edilmiş ve *Nedimoff* namıyla anılmaya başlanmıştı.³⁷ Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadrazamlık dönemi,

³³ Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'e nefreti de dahil olmak üzere, kötücül bir sima olarak takdimi hakkında bk. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 1, Dergah yay., İstanbul 1982, s.483-560.

³⁴ Bk. Ahmed Sâib, *Târîh-i Sultan Murad Hamis*, Hindiye Matbaası, Mısır 1326/1910, s. 78-79; Gökhan Çetinsaya, Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 8.

³⁵ Yeni Osmanlıların Mahmud Nedim'in mali politikalarına yönelik dirayetsizlik eleştirisi için *The Times*, 22 March 1862, s. 5; Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956, s. 71.

³⁶ 1864'den 1867'ye kadar *minister* olarak İstanbul'da görevlendirilen Nikolay Pavloviç İgnatyev, 1867'den büyükelçi olarak atanmış, Balkan kriziyle birlikte Panslavizmin önemli bir savunucusu olarak ön plana çıkmıştı. İgnatyev'in İstanbul'daki faaliyetleri ve Bâbüâli'yle ilişkileri hususunda detaylı bir çalışma için bk. Özhan Kapıcı, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013, s. III.

³⁷ Recep Yılmaz, "Mahmut Nedim Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1999, s. 69-70. Ayrıca bk. Ahmed Sâib, *age*, s. 95-96; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat, Târîhî Hakikâtların Aynası*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yay., İstanbul 1983, s. 88, Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 222; Kapıcı, *age*, s. 370; Koçunyan, *age*, s. 161-162.



Hersek isyanına tesadüf etmişti. Mahmud Nedim Paşa mezkûr isyanı kısa sürede bastırabileceği vaadinde bulunması üzerine yeniden 26 Ağustos 1875'de sadrazam tayin edilmişti. Kazgan'a göre ise, Mahmud Nedim'in sadarete getirilmesinin sebebi Abdülaziz ve annesi Pertevniyal'ın borçları için para bulacak birine duydukları ihtiyaçtır.³⁸ Bilindiği üzere isyanı bastırmada başarısız olan Paşa Balkanlar'da Sırbistan ve Bulgaristan'da yayılma gösteren ihtilal havasına bir çözüm getiremedi.³⁹

Bu minvalde Bosna-Hersek isyanının Abdülaziz'in hükümdarlığını sona erdirecek sürecin önemli bir merhalesi olduğu görülmektedir. Davison'a göre Mahmud Nedim hükümeti Bosna-Hersek krizinde zayıf bir tavır sergileyerek isyanın yayılmasına sebep olmuştu.⁴⁰ Balkanların 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğuna karşı isyan, millî birlik arayışı ve bağımsızlık şeklinde seyreden tarihleri İstanbul'da ıslahat, dış müdahale ve Osmanlı Avrupa'sının kaybedilme endişelerine dönüşmüştü. 1875'de başlayan Hersek krizinin iyi yönetilememesi ve akabinde 1876 Bulgar isyanının çıkması, uluslararası kamuoyunda İmparatorluğunu zor bir durumda bırakacaktır.⁴¹ Balkanlarda isyan-tenkil düellosunu 'müslüman-asyatik bir devlet ile mazlum-hristiyan uyrukların çilesi' olarak okuyan Avrupa liberal kamuoyu özellikle 1856'dan beri Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarında reform yapması beklentisindeydi. Ancak nihai kertede 1876 bahar aylarında Bulgar isyanının çıkması Osmanlı Devletine en önemli Batılı destekçisini kaybettirmişti. İstanbul'daki İngiltere elçisi Sir Henry Elliot'ın, Bâbiâli'ye ilettiği mesaj açıkça, "Bulgar felaketi"nin İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik sempatisini bitirdiği ve Rusya ile bir savaşa girildiğinde Dersaadetin yanında yer almayacaklarını anlatıyordu.⁴²

İkinci husus, imparatorluğun kronikleşen iktisadî sıkıntılarıydı. Sıkıntının yapısal sebebi, sanayi kapitalizmi çağında ordu ve bürokrasisi modernleşirken, ekonomisinin hâlâ ilkel bir tarıma dayanıyor olmasıydı ve bu haliyle Osmanlı Devleti Avrupa nazarında anakronik bir görüntü veriyordu. Ancak bu temel iktisadî zaaf bir yana, Sultan Abdülaziz iktidarının sonlarına doğru ortaya çıkan genel malî tablo devlet gelirlerinin üçte ikisinin borç faizlerine tahsis edildiğini gösteriyordu.⁴³ İmparatorluğun içinde bulundu-

³⁸ Bk. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, c. 1, Orion Yay., İstanbul 2005, s. 77.

³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, 40 Tetimme, TTK, Ankara 1967, s. 146.

⁴⁰ Bk. Roderich Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, c. 2, Papirus Yayınevi, İstanbul 1997, s. 88-89; Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, c. 2, çev. Zehra Savan, Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul, s. 29, 35.

⁴¹ Bekir Sıtkı Baykal, "93 Meşrutiyeti", *Bellelen*, C. 6, S. 21, 22, 1942, s. 46-48; Jelavich, *age*, s. 9; Davison, *age*, s. 90.

⁴² Koçunyan, *age*, s.171.

⁴³ Bk. Ahmed Säib, *Vaka-yı Sultan Abdülaziz*, *Hindiye Matbaası*, Mısır 1326, s. 84-85; Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuûnat*, s. 102; Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 76-78, Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 224-225; Canik Mutasarrıfı Hafız Mehmed, *Hakayıku'l-Beyan fî Hakk-ı Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han*, y.y., 1324, s. 23,



ğu bu krizi doğru yönetemediği ve Galata bankerlerinin Osmanlı maliyesinde nüfuz kazanmalarına imkân verdiği için Mahmud Nedim Paşa tenkit edilmekteydi. Bankerler aynı zamanda demir yolu, inşaat, rıhtım ve liman işletmeciliği, tütün rejisi, madencilik gibi imalat veya ticarî alanlarda da aktif rol oynamıştı. Çünkü büyük sermaye sahibi bu bankerler grubu, ekonominin işleyişine de yön veren bir finans oligarşisi oluşturmuşlardı. Mahmud Nedim'in bankerlerden Sultan Abdülaziz için borç alması, Sultan ve ailesinin müsriflik boyutundaki harcamalarına kapıyı aralamıştı.⁴⁴ Sultan Abdülaziz devrine dair eleştirilerin bir bölümünü harcamalardaki israf teşkil etmektedir. Sultan'ın Avrupa seyahatinde gördüklerinden etkilenip ordu ve donanma için yaptığı masrafların haricinde Çırağan ve Beylerbeyi saraylarını yaptırması müsrifliğine delil olarak gösterilmişti.⁴⁵ Güncel siyâsî tartışmaların içine hapsolmuş mâlî meseleler hakkında efkâr-ı umûmiyeyi aydınlatma görevi yine gazetelerin görevi olmuştur. Örneğin Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu iktisadî problemler için önce tarımsal kalkınma daha sonra sanayi ve fabrika diyen *Ceride-i Havadis*'in sahibi Willim Churchill, ülkenin kalkınması ve refahında en önemli çalışma alanı tarımdır.⁴⁶ İmparatorluğun ekonomiyle ilgili meselelerinin çözümü konusunda basında yer alan tartışmalar ve çözüm önerilerinde liberalizmin tesiri kendini göstermektedir. Dışardan alınan borç para ile ticaret antlaşmaları ve kapitülasyonlar devam ettiği sürece, Osmanlı Devleti'nde sanayileşme ve iş gücünün toplumsal üretime dönüşmesinin gerçekleşmeyeceği kanaati yaygındı.⁴⁷

Abdülaziz devrinin sonlarına doğru en tartışmalı uygulamalardan biri, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın, devletin borçlarıyla ilgili olarak Osmanlı tahvillerinin faiz ve anapara taksitlerini yarıya indirme kararını uygulamaya koymasıydı.⁴⁸ Mahmud Nedim Paşa'nın bir çare olarak gördüğü Osmanlı borçlarının anapara faizlerinin yarıya indirilmesi kararı, imparator-

38-40. Abdülaziz 1861'de tahta çıktığında devletin ana borcu Mordtmann'a göre 15 milyon Sterlindi. Bu borcun yıllık geri ödemeleri sadece bir milyon Sterline, yani bütçenin %10'ununa denk geliyordu. Bu sebeple Abdülaziz devrinin mali politikaları ülke kaynaklarının geliştirilmesi ve borçların ödenmesi konusunda yetersiz kalıyordu. Bk. Andreas David Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, çev. Gertraude Songu-Habermann, Pera Yay., İstanbul 1999, s. 14-15.

⁴⁴ Kazgan, *age*, s. 80.

⁴⁵ Mustafa Ali Uysal, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, TTK Yay., Ankara 2015, s.145.

⁴⁶ Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1997, s. 89-92.

⁴⁷ Aynı Dönemde Ahmed Midhat'ın çözüm olarak öne sürdüğü "imtiyaz ve himâye usulü" de tartışmalara yön vermişti. Kurdakul, *age*, s. 111, 124-125; Ahmet Midhat Efendi, *İktisat Meinleri, Çizgi Kitabevi*, haz. Erdoğan Erbay, İstanbul 2005, s. 100.

⁴⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları meselesine baktığımızda, 1854'ten 1874'e kadar on beş dış borç anlaşması imzalandığı görülmektedir. Devletin dışarıya ana para olarak Osmanlı lirası borçlandığı halde tahvilierin düşük fiyattan satılması ve komisyon masrafları yüzünden eline geçen miktar daha düşüktür. Alınan dış borçların büyük kısmı ise bütçe açığının kapatılması, iç ve dış borç taksitlerinin ödenmesi, değerini yitiren kağıt ve bakır paraların tedavülден kaldırılması gibi cari harcamalar için kullanılmıştır. Her borç alındığında devlet gelir kaynaklarının teminat gösterilmesi, yani devletin ipotek edilmesi manasına gelmektedir. Bk. Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, "Duyûn-ı Umûmiye", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 58.



luğun malî itibarı ve güvenilirliğine dış piyasalarda zarar vermişti.⁴⁹ Aslında bu durum 29 Muharrem 1299 (20 Aralık 1881) tarihli “Muharrem nizamname/kararnamesi”ne giden süreçte en mühim merhalelerden birini teşkil etmiştir. Cari harcamalardan kaynaklanan bütçe açıklarını kapatmak için bir dizi borç alma sürecine giren Osmanlı maliyesi nihayetinde iflas etti. Küçük ve Ertüzün’ün belirttiği üzere, 1875 mali yılı bütçe açığı 5 milyon lirayı geçiyor ve aynı senenin ana para ve faiz olarak 14 milyon lira dış borç taksitinin de ödenmesi gerekiyordu. Ayrıca Balkanlarda isyanları bastırmaya çalışan ordu için 2 milyon lira gerekiyordu. Özellikle Avrupa borsalarında tepkiye sebep olan bu tartışmalı malî düzenleme⁵⁰, Abdülaziz tarafından 6 Ekim 1875’de onayladı. Böylece, dış borç taksitinin yarısı nakten ödenecek, yarısı için de beş sene vadeli ve yüzde beş faizli yeni tahvil verileceği, bunlar için bütün gümrük gelirleriyle tuz, tütün, ağnam resmi ve Mısır vergisinin teminat gösterileceği belirtiliyordu.⁵¹ Bu kararın altında imzası olanlar arasında Mahmud Nedim haricinde Midhat ve Ahmed Cevdet paşaların isimlerini de görmekteyiz. Osmanlı Bankası yöneticileri, bu karar sebebiyle Bâbiâli’ye bir protesto çekmişlerdi.⁵² En açık ifadeyle bu durum alacaklıların haklarının ihlali manasına geliyordu. Avrupa’daki tahvil sahiplerinin tepkisine rağmen kararname 30 Ekim’de yürürlüğe girdi.⁵³

İstanbul’daki malî çevreler yani Galata bankerleri gibi bizzat sultanın ve saray halkının borçlu olduğu kesimin isimlerini Yeni Osmanlı Cemiyeti üyeleri içinde görmek tesadüf değildir. Öne çıkan banker ve sarraflar Zarifi, Hristaki ve Köçeoğlu Agop’tu. Bu üç isme de borçlu olan Veliht Murad Efendi’nin, Yeni Osmanlı Cemiyeti üyeleri için yaptığı harcamalar dikkat çekicidir.⁵⁴

⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40 tetimme, s. 146-147.

⁵⁰ Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, s. 114.

⁵¹ Küçük ve Ertüzün, *agm*, s. 58-59; Kazgan, *age*, s. 95-96; Christopher Clay, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881*, I. B. Tauris, London 2000, s. 301.

⁵² Kazgan, *age*, s. 97. Mahmud Nedim Paşa hükümetinin izleyeceği malî yol dış borç taksitinden elde edilecek 7 milyonun 5 milyonuyla bütçe açığını kapatmayı ön görüyordu. 2 milyonuyla da ordunun ihtiyacını karşılamayı planlayan hükümetin bu kararı Avrupalı tahvil sahiplerinin tepkisini çekti. Eski tahvil sahiplerine verilmek üzere % 5 faizli ve beş yıl vadeli 35 milyon liralık tahvil çıkarıldı. Balkanlardaki devam eden isyanlara rağmen ödemeler yapılmaya bir süre daha devam etti. Fakat Sırbistan’daki savaş sebebiyle Nisan 1876’da ödemeler durduruldu. Bunu protesto eden Avrupalı alacaklılar, kendi hükümetlerine baskı yaparak Osmanlı maliyesi idaresinin beynelmil bir komisyona devredilmesini istediler. Bu mali meselenin devamı II. Abdülhamid’in saltanatı yıllarına devrolunduğu için burada Düyûn-ı umûmiyenin kuruluşuna değinilmeyecektir. Küçük ve Ertüzün, *agm*, s. 58-59, Mustafa Polat, *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003, s. 62-107.

⁵³ Küçük ve Ertüzün, *agm*, s. 59; Kurdakul, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, s. 69, 84; Namık Kemal, “İstikraz-ı Cedid Üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Mütalaaatı”, *Hürriyet*, 23 Kasım 1868, S. 22, s. 1-6. Yeni Osmanlıların devletin maliyesiyle ilgili görüşlerine dair örnek olarak Ali Suavi’nin fikirlerine bakılabilir: “Bir memlekette asayiş ve rahat ve efkâr-ı siyâsiyede safvet varsa idarede bulunanın hüsn-ı nezâreti bekâsında emniyet bulunursa elbette ahz ü itâ çoğalır ve hâsılât-ı sanayiye tezâyit ider ve dâhilî ve hâricî ticaret terakkî eyler ve sarfiyat-ı umûmiye bollaşır.” Ali Suavi’ye göre maliye geliri bu şekilde artabilir. Ali Suavi, “İyi Maliye İyi Politikadan Olur”, *Ulum Gazetesi*, S. 13, 1286 (1869), s. 772-777. Makaleden anlaşılacağı üzere, Ali Suaviye göre idare tarzı, malî refahla ilişkilidir.

⁵⁴ İnal, “Abdülhamid-i Sanî’nin Notları”, s. 64-65.



2.1. Darbe

29-30 Mayıs darbesinin perde arkasında sadece Balkan krizi ve ekonomik buhran değil aynı zamanda kişisel husumet ve hırslar da yer almaktadır. Mesela muhalif isimlerden biri, Mahmud Nedim'in ilk sadrazamlığı zamanında İstanbul'dan sürgün ettirdiği Hüseyin Avni Paşa'ydı.⁵⁵ Burada şahsi bir düşmanlık hikâyesi yer almaktadır.⁵⁶ Diğer taraftan bir başka ön plana çıkan isim, Midhat Paşa'ya göre imparatorluğun içinde bulunduğu idarî ve iktisadî problemlere çözüm seçime dayalı bir meclisin oluşturulmasıydı.⁵⁷ Midhat Paşa'yı muhalefetin bir tarafı olarak düşünmemizin sebebi, 9 Mart 1876 tarihinde *Muâslûman Yurt Severler* ismi taşıyan bir grubun bildirisidir. Bu belgenin yazarları arasında Midhat Paşa'nın da ismi geçmekteydi ve ülkenin kötü idare edildiği mezkûr metinde zikredilmiş ve meşrufî bir idarenin tesisi açıkça talep edilmiştir.⁵⁸

1876 senesinin erken bahar aylarında İstanbul'daki siyasî havadan bahsederken Ahmed Cevdet Paşa, "İstanbul'da ihtilâl çıkacak imiş" gibi havadisler yayıldığından bahsetmektedir. Fakat bu havadisleri bir nevi şaşkınlıkla karşılayan Cevdet Paşa "...Yetmiş seneden beru İstanbul'da isyân vâki' olmadığından o türlü fikirler mensû olmuş idi. Hele asker içinde saltanat-ı seniyye aleyhine hareket-i isyâniyye zuhuru pek müsteb'ad idi."⁵⁹ Öyle anlaşılıyor ki Cevdet Paşa 1826'daki yenîçeri ocağının lağvından sonra askerinin siyasete bir daha dâhil olamayacağı ve sultanın hal'i gibi konulara karışmayacağı kanaatine sahipti.

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa 10-12 Mayıs 1876'da meydana gelen ve literatüre talebe-i ulûm ya da softalar isyanı olarak geçen hadise neticesinde sadrazamlıktan azledilmiştir. Bu isyanın gerçekleşmesinde Yeni Osmanlılar Cemiyeti taraftarlarının özellikle Ahmed Hulusi Efendi'nin rolü önemlidir.⁶⁰ Ayaklanmanın hazırlık safhası dikkate şayandır. Zira Midhat Paşa'nın evinde gerçekleşen bir toplantıda, Abdülaziz'in tahttan indirilme-

⁵⁵ Hüseyin Avni Paşa (1820-1876) 1867'de Girid valisi olmuş ve bir yıl sonra da ilk defa seraskerliğe tayin edilmişti. Mahmud Nedim Paşa Sadrazam olduktan sonra 1871'de onu seraskerlikten azlederek Isparta'ya sürgün etmişti. On bir ay sonra affedildikten sonra sırasıyla Aydın valisi, Bahriye Nazırı ve 1873'de ikinci defa serasker tayin edildi. 1874'de ayrıca Sadrazamlık makamı da kendisine verildi. On dört aylık sadrazamlıktan sonra yine İstanbul'dan uzaklaştırıldı ve İzmir ve Bursa valiliklerine tayin edildi. Bundan sonra üçüncü defa yine seraskerliğe tayin edildi. Dördüncü defa seraskerliğe getirildikten sonra da Abdülaziz'in hal'inde bizzat rol oynadı. Bk. Gövsa, *age*, s. 187; Ali İhsan Cencer, "Hüseyin Avni Paşa", *DİA*, C. 18, 1998, s. 526-527; Meltem Valandova, *Hüseyin Avni Paşa*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2007; Uysal, *age*, s. 91-102, 116-118, 134-136.

⁵⁶ Davison, *age*, s. 93; Uysal, *age*, s.102-106.

⁵⁷ Davison, *age*, s. 94.

⁵⁸ Ahmed Sâib, *age*, s. 173.

⁵⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 227.

⁶⁰ Ayaklanmaya giden süreçle ilgili yapılan değerlendirmelerde Sultan Abdülaziz'in oğlu şehzâde Yusuf İzzettin Efendi'yi veliaht tayin edeceği dedikodusundan bahsedilmektedir Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri*, s. 82; Ahmed Sâib, *Vaka-yı Sultan Abdülaziz*, s. 100-102, 169- 171; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirât-ı Hakikat*, s. 119; Canik Mutasarrıfı Hafız Mehmed, *age*, s. 38; Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz, Hususî, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümi*, neşr. İbrahim Hilmi Çiğirâcan, İstanbul 1949.



sinin hem İmparatorluk ve hem de Kanûn-ı Esâsîyi isteyen kesim için münasip olacağı kanaatiyle medrese talebelerinin ayaklandırılmasında ittifak edilmişti. Hatta veliaht Murad Efendi de talebeye dağıtılmak üzere sarraf Hristaki Efendi'den sağladığı paraları Midhat Paşa'ya göndermişti.⁶¹ Cevdet Paşa da açık bir şekilde Midhat Paşa'nın "el altından talebe-i ulûmu Mahmud (Nedim) Paşa aleyhine tahrik etmekte" olduğunu yazmıştır.⁶² Talebe-i ulûmun gösterileri 10 Mayıs 1876'da başladı. Talebe ya da softalar, Balkanlar'daki isyanları bastıramayan, düvel-i muazzamanın müdahalelerine mani olamayan hükûmete karşı memnuniyetsizliklerini yüksek sesle ifade ettiler.⁶³

12 Mayıs Cuma günü yeni kabinenin kurulmasıyla, ayaklanma kısmen amacına ulaşmış oldu. İngiltere'nin İstanbul'daki temsilcisi Henry Elliot, özellikle bu olaylar sırasında Rus Elçi İgnatief'in ciddi bir telaşa kapıldığını belirtmiştir. Elliot'a göre bu dönemde Rus elçisinin halk tarafından pek sevilmediğini, İgnatief'in İstanbul'da halkın fanatizminin önemli bir sebebi olduğunu belirtmiştir.⁶⁴

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa azledilerek Mütercim Rüşdü Paşa (1811-1882) sadrazamlığa, Hasan Fehmi Efendi yerine Hasan Hayrullah Efendi⁶⁵ şeyhulislamlığa, Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe ve Midhat Paşa da Meclis-i Vukelâ memuriyetine tayin edildikten sonra nümayişler sona ermişti.⁶⁶ Mayıs ayında meydana gelen bu ilk hadise huku' (û)mete yönelik muhalefetin halk desteğiyle/baskısıyla kabine değişikliğine yol açtığı kabul edilebilir. Lakin Sultan Abdülaziz'in hal'ini planlayan ve hayata geçirenler küçük bir grup, "erkân-ı erbaa" idi.⁶⁷ Midhat Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Mekâtib-i Askeriyye Nazırı Süleyman ve Dâr-ı Şûrâ reisi Redif Paşalar Sultan Abdülaziz'in hal'i hususunda aynı fikirdeydiler. Bu ittifaka Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa ve Şeyhulislam Hasan Hayrullah (1854-1898), Efendi de dahil olmuştur. Bu sıralarda Veliaht Murad Efendi ile Abdülaziz'i

⁶¹ Mahmud Celâleddin Paşa, *age*, s. 92.

⁶² Cevdet Paşa, *Tezâkir*, haz. Cavid Baysun, c. 4, TTK, Ankara 1967, s. 151. Ayrıca bk. Henry Elliot, "Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han'ın Suret-i Hal'i, Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin Keyfiyet-i Cülusu, Kanûn-ı Esâsînin Ve Meclis-i Mebusan'ın Teşkil ve Tesisi İle Tevkif ve Tatilleri Ve Midhat Paşa Merhumun Nefyi Hakkında İngiltere Devletinin Dersaadet Sefiri Esbak Sir Henry Elliot Caniblerinin Matbu 'Nineteenth Century' Nâm-ı Muteber Risale-i Mevkûteye Yazdığı Bendin Tercümesidir", *Hürriyet*, Sayı, 3-6, Londra'da matbu Türkçe nâm gazetesinin 3-6'ncı numaralarından menkuldür, s. 15. Ayrıca bk. Süleyman Paşa, *Süleyman Paşa'nın Muhakemesi*, nşr. Süleyman Paşazade Sâmî, Matbaa-i Ebuzyiya, Konstantiniyye 1328, s. 41; Davison, *age*, s. 99.

⁶³ Mehmed Memduh, *Mirat-ı Şuûnat*, s. 66; Davison, *age*, s. 99-100; Bilgegil, *Ziyâ Paşa*, s. 206.

⁶⁴ Bk. NA FO 78/2458 12 Mayıs 1876.

⁶⁵ Gövsa, *age*, s. 174.

⁶⁶ Bk. BOA. İ. DUİT 190/41, İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, c. 1, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 110; Şehsuvaroğlu, *age*, s. 70; Süleyman Kani İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, Temel Yayınları, İstanbul 2004; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *DİA*, C.1, İstanbul 1988, s. 183.

⁶⁷ Davison, *age*, s. 103; Küçük, "Murad V", s. 184.



hal' edecek grup arasında haberleşmeyi doktor Kapolyon (Capoléone)⁶⁸ ile Ziya Paşa sağlamıştır.⁶⁹

1876 Mayıs'ın ilk haftaları itibariyle Dersaadet efkârı umumisince bir darbe ve meşrutiyetin ilanı tartışma mevzu ve Davison'un da belirttiği gibi "Abdulaziz'in tahttan indirilmesinin ne kadar genel bir istek olduğu, daima spekülasyona açık bir konu olacak"tır.⁷⁰ Fakat kesin olan husus, Sultan Abdulaziz'in mevcut ekonomik kriz başta olmak üzere, Balkan meselesi ve sair problemlerin çözümünde başarısız olduğudur.⁷¹ Elliot'un 31 Mayıs 1876'de Lord Derby'e gönderdiği mektupta belirtildiği üzere Midhat Paşa darbenin fikir babası ve tertipleycisi olsa da Hüseyin Avni Paşa sürecin en mühim aktörü oldu.⁷² Diğer taraftan Devereux'un da işaret ettiği gibi reformcular ya da nam-ı diğer meşveret ve Kanûn-ı Esâsî isteyenler, muhtemel yeni hükümdar Murad Efendi'nin anayasacılığın açık bir savunucusu olduğunu bilerek⁷³ Abdulaziz'i tahttan indirme konusunda motive olmuşlardı.

The Economist gazetesinin 1 Temmuz 1876 tarihli sayısında Türkiye ve İngiltere ilişkilerinin değerlendirildiği bir makalede Lord Derby'nin "anayasal bir devrim" için ilk şartın Sultan Abdulaziz'in tahtan çekilmesi gerektiği yönündeki beyanına yer verilmiştir. Makale, "Murad tahta çıkıp gerçek bir idarî reform yapmaya devam etse dahi, sorunun merkezine dokunacağına dair çok az delilin" olduğu söyleyerek, karamsar bir tablo çizmektedir. Zira "güçlü ellerde yapılan idarî reform para tasarrufu, ekonomik güç sağlayacak, nefretleri azaltacak ve belki de Türkiye'nin fiziki kaynaklarını yaratabilecek"tir.⁷⁴ Bu doğrultuda güçlü ellerden kastedilen sadece yeni sultan değil, aynı zamanda Midhat, Hüseyin Avni ve Mütercim Rüşdü Paşalar triumvirasıdır.⁷⁵ Fakat ismi geçen paşalar ise henüz izleyecekleri yol hakkında fikir birliği sağlayamamışlardı.⁷⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa muhalif

⁶⁸ Dr. Capoleone (Kapolyon), aslen Napolilidir, Sultan Mahmud devrinin sonlarında İtalya'dan ayrılp İstanbul'a gelmiştir. Hatta Mehmed Ali Paşa üzerine sevk edilen bir ordunun doktorluğunu yaparak tanınmıştır. Daha sonra Sultan Abdülmecid'in tedavisine çalışan doktorlar arasına girmiş ve bu dönemde Veliâht Murad Efendi'yle tanışmıştır. Şehzade on yedi yaşına geldiğinde hususî doktoru olmuştur. Bk. Şakir, *V. Murad'ın Hayatı*, s. 60-61.

⁶⁹ NA FO 78/2458; Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, s. 101-116; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 44.

⁷⁰ Davison, *age*, s. 103.

⁷¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdüleziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, 7, 28, 1943, s. 349-373, Bk. Süleyman Paşa, *Süleyman Paşa'nın Muhakemesi*, Nşr. Süleyman Paşazade Sâmî, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye 1328, s. 3-10, 18.

⁷² NA FO 78/2458/558. Bk. Kurdakul, *Tanzimat Döneminde Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, s. 84-87, 159.

⁷³ Robert Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period, a Study of the Midhat Constitution and Parliament*, John Hopkins, 1963, s. 33. İlginç olan husus Fransız kaynakları açıkça Midhat'ın Ali ve Fuad Paşa geleneğinde yetişmiş bir bürokrat olarak Osmanlı Devletinde reformlara devam edeceği ve Rusların Balkanlardaki Panslavist cereyanına karşı durabilecek tek adam olduğu için İngiltere'nin desteğine sahip olduğunu iddia etmiştir. Emile de Comte Kératry, *Mourad V: Prince, Sultan, Prisonnier d'état, 1840-1878*, E. Dentu, Paris 1878, s. 88.

⁷⁴ Bk. "England and Turkey", *The Economist*, vol. 34, 1 Temmuz 1876, No. 1, 714, s. 761.

⁷⁵ Bk. "The Sultan's Deposition", *The Times*, 6 Haziran 1876, s. 8, "The Deposition of Abdul Aziz, Pera May 31", *The Times*, 8 Temmuz 1876, s. 9.

⁷⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, s. 117-119; Oktay, *Siyasi Kültür Okumaları*, s. 20; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, TTK, Ankara 1988, s. 353.



kesimi temsil eden ve devletin kurtuluşu için reçeler, fikirler öne süren Yeni Osmanlılar Cemiyeti bürokrasiye uzak isimler değillerdi. Ancak 30 Mayıs tarihi itibarıyla cemiyetin fikir ve ideallerinin iktidara tam manasıyla hâkim olduğundan bahsedemeyiz.

30 Mayıs 1876'ya giden süreçte altı çizilmesi gereken bir husus da sultanın hal'inin Türkiye'de modern ordunun gerçekleştirdiği ilk darbe olmasıdır. Yukarıda ismi geçen Süleyman Paşa 1874'de mirlivalığa (bugün tuğgeneral) terfi ettikten sonra Harbiye Mektebi'nin başına tayin edilmişti. Süleyman Paşa idaresinde askerî okul ve liselerin müfredatının hazırlanması konularına öncelik verilmiştir. Süleyman Paşa'nın müfredatını şekillendirdiği tedrisat sayesinde askerî okullarda Yeni Osmanlıların geliştirdiği "vatan" kavramı öğretilmeye başlandı.⁷⁷ 30 Mayıs'ta Sultan Abdülaziz'i tahtan indiren darbeye Süleyman Paşa'nın emriyle hareket eden Harbiyeli askerlerin hüriyet ya da anayasanın ilanı için darbeye destek vermesi şaşırtıcı değildir.

Diğer taraftan Hüseyin Avni Paşa'nın sultanın hal'i konusundaki sunduğu planlara Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'nın mütereddit tavrı sergilediği görülmektedir. Zira Sadrazam Rüşdü Paşa, Abdülkerim Paşa'ya, "ne yapar iseniz yapınız, askeri bu işe karıştırmayınız, sonra yeniçeri olurlar"⁷⁸ diyorken, darbenin gerçekleşmesinden bir kaç saat evvel Süleyman Paşa Mektebi Harbiye binasındaki odasında on beş kadar askere meşhûr konuşmasını yapıyordu:

"Arkadaşlar!... Devlet ve millet bu gece sizden büyük, mukaddes bir hizmet istiyor. Bazu-yı himmetinizden beklediği bu vazîfeden istinkâf edecek olursanız, devletimiz münkârîz, milletimiz müzmahîl olacak. Görüyorsunuz ki hârici düşmanlarımız her taraftan baş gösterdi, 'inâyet-i Rab-bani ile saye-i hemiyetde onlara mukâvemet mümkün, fakat hasımâ-yı dâhiliyyeyi ne yapacağız!... Pâdişâhımız zimâ-ı umûru en büyük düşmanımız olan Rusların eline teslim etdi, İgnatyev İstanbul'da fa'âlun lima yürüdü kesildi. Evvel bâb-ı âlimiz vardı, bugün bâb-ı âli, Rusya sefârethânesi oldu. İş bu kadarla da kalmadı, bize dahi karışmaya başladı. Her an büyük ümeramız, kâr güzâr ricâlimiz, makarr-ı saltanatdan teb'id olunuyor. Bu hâlin devamı maazallah taala merkez-i hilâfet-i İslâmiye'nin Rus eline düşmesini intâc edecektir, zaten düşmanlarımızın maksadı da

⁷⁷ Bk. Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılab Yahud Sultan Abdülaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmis'in Culusu*, Tanin Matbaası, İstanbul 1326, s. 10; Ahmed Sâib, *Vaka-yı Sultan Abdülaziz*, s. 196-198; Şerif Mardin, *Bütün Eserleri 1, Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul 2000, s. 66-67; Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askerî "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010, s. 47. Bu konuda yapılmış son çalışma için bk. Florian Riedler, *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire: Conspiracies and Political Cultures*, Routledge, New York 2011, s. 43-58.

⁷⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 216.



budur. Biz tekmi̇l bu fenâlıklara sebep olan pâdişâha işden el çekdirmeliyiz.
...''⁷⁹

Midhat Paşa Sultan Abdülaziz'in hal'i için gereken son adımı da atarak, Şeyhülislam Hayrullah Efendi'den hal' fetvasını almıştır.

"Emirulmüminin olan Zeyd muhtelbi'ş-şuûr ve umûr-ı siyasiyeden bî-behre olup emvâl-i miriyeyi mülk ü milletin tâkat ve tahammül edemeyeceği mertebe mesârîf-i nefsâniyyesine sarf ve umûr-ı diniyye ve dünyeviyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ü milleti tahrîb idüb bekâsı mülk ü millet hakkında muzır olsa hal'î lâzım olur mu beyân buyurula Allaahu Teala Â'lem.

el-Cevâb

Olur

Ketebehu'l-fakîr Hasan Hayrullah

Ufiye Anhu''⁸⁰

Mektebi Harbiye Nazırı Süleyman Paşa Dolmabaççe sarayına gelerek, Veliâht Murad Efendi'nin huzuruna çıkmış ve kendisine biat etmiştir. Bundan sonra Murad Efendi serasker kapısına götürülmüş, Sadrazam Mütercim Ruşdu, Midhat, Namık Paşalar ve Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi yeni sultana biat etmiştir.⁸¹ Osmanlı sultanları için biat töreninin Topkapı Sarayı'nda icra edilmesi âdeti bu defa uygulanmamıştır. Abdülaziz zaviyesinden durumu böyle trajik hale getiren husus, Seraskerlik ikametgâhı için ilk müstakil yapının onun saltanatı devrinde yaptırılmış olmasıdır.⁸²

Mahlu Sultan ve ailesine can güvenliğinin temini konusunda söz verilerek, oğulları Yusuf İzzettin (1857- 1916) ve Mahmud Celaleddin Efendilerle (1862-1888), Topkapı Sarayı'na gönderilmiştir. Ancak Abdülaziz'in Murad'a yazdığı bir tezkereden sonra, Ortaköy'de bulunan Fer'iye Sarayı'na nakle edilmişlerdir.⁸³ Mahlu Sultan Abdülaziz Topkapı Sarayı'nda bulunduğu

⁷⁹ Ahmed Sâib, *age*, s. 206-207, ayrıca bk. Canik Mutasarrıfı Hafız Mehmed, *age*, s. 44; Robert Devereux, "Süleyman Pasha's 'The Feeling of the Revolution'", *Middle Eastern Studies*, c. 15, S. 1, 1979, s. 6-7.

⁸⁰ BOA. Y. EE. 21/36.2 6 Rebiulahir 1327. Ayrıca bk. Kuran, *age*, s. 85.

⁸¹ BOA. HR. SFR.1. 64/66. Davison bu olayı "kansız devrim" olarak tasvir etmektedir. Bk. *age*, s. 108. Ayrıca bk. Seretoğlu, *age*, c. 6, s. 3226-3227. 30 Mayıs 1876 günü yaşanan olaylarla ilgili detaylı bilgi için bk. Ahmed Sâib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis*, s. 14-17; Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılap*, c. 1, haz. İdris Nebi Uysal, Dergâh Yay., İstanbul 2013, s. 221; Kuran, *age*, s. 84-85; Canik Mutasarrıfı Hafız Mehmed, *age*, s. 45-46; Mehmed Memduh, *Mirâ-i Şuûnat*, s. 69-70.

⁸² *Vakit*, 9 Cemaziyelülâ 1293 (2 Haziran 1876); Abdülkadir Özcan, "Bâb-ı Seraskeri", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 364; Yüksel Çelik, "Serasker", *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 547.

⁸³ BOA. Y. EE. 21/36.2 6 Rebiulahir 1327 (27 Nisan 1909); *The Times*, 6 Haziran 1876, s. 8. Ayrıca Bk. İbnül Emin Mahmud Kemal, "Hâtıra-i Atıf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası/Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, c. 15, S.7/84, 1341, s. 40-54; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 124-125. Abdülaziz'in haremine ait mücevher ve altınlar borç içinde tahta çıkmış V. Murad'ın sarrafı Hristaki'ye ödenmiştir. V. Murad'ın cülus günü ayrıca Hazine-i Hümayûn eski tüccarlarından Anderyas Ağa'dan ihtiyaç üzerine 100 adet Osmanlı Lirası borç alınmıştır. Veliâhtlığı süresince borçlanmaktan çekinmeyen V. Murad, tahta da borçla çıkmıştır. BOA. TS. MA.e 421/24 12 Cemaziyellevvel 1293 (5 Haziran 1876). Ayrıca V. Murad'ın borçları için bk. Bk. BOA. Y. EE. 54/63 6 Rebiulahir 1327 (7 Nisan 1909); Y. EE. 54/86. 23 Mart 1893. BOA. MB. İ 31/128 30 Mayıs 1876; Arzu Terzi, *Sarayda İktidar Mücadelesi, Saray, Mücevher, İk-*



sıralarda yeni sultana tebrikini de içeren bir tezkere göndermişti:

“Bihi. Evvela Cenâb-ı Allah’a badehu atebe-i şevketlerine sığınırım. Hizmet-i millette mesâi etmiş isem de hoşnûdi hâsıl edemediğimi beyân ve zât-ı şâhânelerinin hoşnûdî-i milleti müstelzim olacak hayırlı işlere muvafakiyetini temenni ile berâber kendi elimle silahlandığı asker beni bu hale getirdiğini tahattur buyurmalarını tavsiyeye ibtidâr ederek mürüvvet ve insâniyet, sıkılmışlara yardım etmek meziyetini gösterdiğinden tenknâ-yı ızdıraptan halâs ile bir mekân-ı mahsus için inâyet-i şehriyârîni ricâ eder ve Saltanat-ı Âl-i Osman’ı Sultan Mecid Han Hazretlerinin hânedânına tebrik eylerim.”⁸⁴

Yeni Sultan Serasker kapısından Ruşdü ve Midhat paşalarla Dolmabahçe Sarayı’na hareket ettiğinde, halk sevgi gösterilerinde bulunuyordu. Coşkulu kalabalık İmparatorluğun içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik buhrandan Veliâht Murat’la özdeşleşen liberal değerlerle kurtulacağına inanmaktadır. Zira Sertoğlu’na göre Yeni Osmanlılar bir süredir Murad’ın tahta çıkması yönünde kamuoyu oluşturmaya çalışmıştı.⁸⁵ 36 yaşında tahta çıkan V. Murad’ın halkın huzurundan geçerek saraya gidişini anlatan *The Times* gazetesi, yeni sultanın İstanbul’da yarattığı mutlu havanın müslim-gayri müslim tüm tebaada İmparatorluğun geleceğine dair umutların güçlenmesine sebep olduğunu belirtmiştir.⁸⁶

Sultan Abdülaziz’in bir rical darbesiyle tahttan indirilmesine giden sürecin genel bir muhasebesini yaptığımızda, Abdülmecid’in yarattığı Tanzimat modeliyle ihtilafa düşmesi belirleyici bir faktör olarak görülebilir. 1839 sonrası yaşananlardan hareketle Mustafa Reşid, Âli ve Fuat paşaların sultanın önünde yer aldığı bir siyasî ve idarî kompozisyonu oluşturduğu aşikârdı. Bu kompozisyon 1871’de Mehmed Emin Âli Paşa’nın vefatıyla birlikte son buldu.⁸⁷ Âli Paşa’nın vefatından sonra sadrazam ya da devlet ricali klasik nizamda olduğu gibi tekrar Sultan figürünün arkasında yer aldı. Lakin bu çağın ruhuna aykırıydı. Anayasacı ya da meşrutiyetçi cereyanın karşısında, yönetim anlayışı zaviyesinde, geleneksel bir Sultan olma ısrarında bulunması, paşaların darbesine maruz kalmasına sebep oldu. Nitekim Abdülaziz, meşrutiyetçi akımın politik figürleriyle uzlaşma yolunu tercih etmedi. Bunun karşısında “hürriyet” seslerini/isteklerini yükselten

tidar, Timaş Yay., İstanbul 2011, 65-77.

⁸⁴ BOA. Y..PRK.NMH. 1/1, Mayıs 1293, ayrıca bk. BOA. TS. MA.e 860/16 (tarihsiz). V. Murad’ın cevabı için bk. BOA. Y. EE. 21/36.2 6 Rebiulahir 1327 (27 Nisan 1909).

⁸⁵ BOA. HR. TO. 124/113.1. 3 Haziran 1876. Bk. Sertoğlu, age, s. 3232; Albert Fua, *Abdul-Hamid II et Mourad V*, Masque de fer: Pages d’Histoire, A. Michalon, Paris 1909, s. 19.

⁸⁶ *The Times*, 12 Haziran 1876, s. 11, *The Economist*, 1 Temmuz 1876, s. 762.

⁸⁷ Kuntay, age, s. 251.



Yeni Osmanlılar için nakıs kalmış Tanzimat'ın sultanı olarak görülecekti.⁸⁸

3. V. MURAD'IN 93 GUNLUK SALTANATI

Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilmesi ve V. Murad'ın tahta çıkarılması hadisesiyle ilgili kaynaklarda İstanbul'da bir şenlik havasının yaşandığından bahsedilmektedir. Bu sevinç gösterilerinin arkasında Balkanlardaki isyanların, Avrupa müdahalesinin ve Rusya'ya karşı teslimiyetin sona ereceği umudunun yattığını iddia etmek yanlış olmaz.⁸⁹ Ancak diğer bir konu da anayasanın ilan edileceği ve meclisin açılacağı beklentisiyle izah edilebilir. V. Murad tüm bu beklentiler altında tahta çıkmıştı. İlk günler kabinede bir değişiklik yapılmamıştır.⁹⁰ Sadece 16 Haziran 1876'da meydana gelen konak hadisesinden sonra Serasker Hüseyin Avni ve Hariciye Nazır Reşid paşaların vefatı üzerine Abdi Paşa Serasker, Saffet Paşa da Hariciye nazırlığına tayin edilmiştir.⁹¹ Lakin tüm maslahat Muterim Rüşdü ve Midhat paşaların kontrolünde olacaktı. Yeni Sultanın cülusu günü İmparatorluğun Bulgar ve Hersek isyanlarını bastırmakla meşgul olduğu ve Sırbistan ve Karadağ'da ortak bir isyan planlandığı biliniyordu. Yeni kabinenin acilen ilgilenmesi gereken konu Balkanlardaki hadiseler olmak mecburiyetindeydi. Diğer taraftan merak edilen bir mesele de, yeni Padişah, babası ve amcasının idarede "esas ittihaz ettikleri usûl-i istibdada mı yoksa zaman ve ahvale muvafık bir usûl-i idare vaz' ve tesisine mi çalışacaktı?"⁹² Bu soruların cevabı darbeyi yapan ekibin haliyle izah edilebilir. Zira siyasî hayattaki manzara yeni kabinede bazı anlaşmazlıklara işaret etmekteydi. Hüseyin Avni ve Midhat Paşa arasında ülke idaresi konusunda meydana çıkan fikir ayrılığı yeni sultanın üzerinde kısa süreli baskı kurma mücadelesine sahne olmuştu. Hatta Ahmed Sâib bu durumu, Sultan Murad'ın bir mahbesten (Abdülaziz) çıkıp, diğerine (Midhat ve Hüseyin Avni paşalar) düşmesi şeklinde değerlendirmiştir. Hükümdar olduktan sonra bile kendi arzu ettiği şekilde bir gün olsun padişahlık yapamamıştır. Ona göre şehzadeliği zamanında amcasının esiri olduğu gibi padişahlığı esnasında da Hüseyin Avni ve Midhat'ın ta-

⁸⁸ Kuntay, *age*, s. 126.

⁸⁹ Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılab*, s. 58-59. Ayrıca bk. Şehsuvaroğlu, *age*, s. 101; Davison, *age*, s. 109.

⁹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 233. Aslında İngiltere'de en çok merak edilen konu da budur. Zira reformcu ve liberal kimliğiyle tanınan Midhat Paşa'nın yeni kurulacak kabinenin başında olacağına dair tahminler ağır basmaktadır. Bunun sebebi, Midhat Paşa'nın başında yer almadığı bir kabinenin halihazırda mevcut problemlere bir çare bulamayacağını düşünmektedirler. Bk. *The Times*, 31 Mayıs 1876, s. 7.

⁹¹ Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948, s. 45-47.

⁹² Ahmed Sâib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmîs*, s. 69; Tefvik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülusu ve Halli*, Karabet Matbaası, Konstantiniyye 1324, s. 4; François Geogon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yay., Ankara 2012, s. 62; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Hanedanları Üzerine İncelemeler, Seçme Makaleler* 2, YKY, İstanbul 2012, s. 529-530. Yeni Sultan'ın izleyeceği idarî usul dış basında da merak konusu olmuştur. Örnek için bk. *The Times*, 8 Haziran 1876, s. 9.



hakkümu' altındaydı.⁹³ V. Murad'ın sultan olarak sembolik bir nüfuza sahip olacağı tahta çıktığı ilk gün belli olmuştu. Örneğin mâbeyn-i hümayûn başkâtibinin atanması sırasında yaşananlar Murad'ın sınırlı otoritesinin de işaretiydi. Biat merasiminden sonra yeni sultan, Ziya Paşa'yı mâbeyn-i hümayûn başkâtibliği gibi mühim bir göreve tayin etmişti. Fakat Serasker Hüseyin Avni bu tayine karşı çıkarak, Sadullah Paşa'nın başkâtipliğe getirilmesini sağladı.⁹⁴ Böylece hükümetle sultan arasındaki aracılık görevini bir Yeni Osmanlı Cemiyeti azasının ellerine bırakmayacaktı.

3.1. Sultan V. Murad'ın Cülus-Hattı ve Siyasî Realite

V. Murad tahta çıktığında ülkenin idaresinde izleyeceği yolu cülusunun üçüncü günü bir hatt-ı hümayûnla ilan etmiştir. Bahsi geçen Hatt-ı hümayûn suretlerini havi defter dört varaktan meydana gelmektedir. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi kataloğunda Y. EE.d /1093 yer numarasıyla yer alan bu defter üç bölümden meydana gelmektedir. Aslında olağan dışı bir biçimde tahta çıkan V. Murad'ın ilk yaptığı şeylerden biri, Kabe-i Muazzama'ya ve Hazreti Muhammed'in kabrinin bulunduğu Ravza-i Mutahhara'ya hitaben bir tazarrunâme yazdırmasıydı. Bunlar V. Murad'ın Hattı Hümayûnlarına havi defterin içinde yer almaktadır.⁹⁵

“İlân-ı cülûs-ı hümayûnu mutazammın şeref sâdır olub mâbeyn-i hümayûn baş

kitâbeti marifetiyle bâb-ı ‘âliye gönderilen hatt-ı hümayûnun sûret-i celîlesidir.

Vezîr-i hamîyyet semîrim Mehmed Ruşdi Paşa,

Cenâb-ı mâlikü'l-mülküñ irâde-i ezeliyyesi ve bil-cümle teb'amızın icmâ' ve arzusu üzre ecdâd-ı 'izâmımız tahtına cülûsumuz vukû' bulmağla mücerreb olan revîyyet ve hamîyyetinize binâen hizmet-i sadâret uhdenizde ibkâen tecdîd ve sâir vukelâ ve me'mûrinin hizmet ve memûriyetleri dahi ibkâ ve takrîr kılınmışdır. Cümlelerin ma'lûmu olduğu üzere biraz zamandan beri devletin umûr-ı dâhiliyye ve hâriciyyesince bulunduğu ahvâl-i müşkile efkâr-ı ‘amme hakkında bazı mertebe emniyetsizlik ile mâlen ve mülken bir takım mazarratları ve türlü türlü rahatsızlıkları mucib olmuş olduğundan evvel be evvel bu hâlin def' ü islâhıyla memleketin ve 'umûm teb'a-i devletin asâyiş ve emniyetini ve maddî ve manevî saâdet ve selâmetini mûcib bir tarîk ittihâzı vecibeden olub bu da usûl-i idâre-i devletin bir

⁹³ Ahmed Sâib, *age*, s. 92.

⁹⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, *age*, s. 119. Sadullah Bey'in mâbeyn başkâtipliğine tayini süreci hakkında detaylı bilgi için bk. Akyıldız, *Sürgün Sefir, Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011, s. 31-32; Mehmed Memduh, *age*, s. 95. Ayrıca bk. Uzunçarşılı, “Vak'a-Nüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi”, s. 364.

⁹⁵ Bk. BOA. Y.EE. Defterleri, 1093. Mezkur defter ilk defa, Ali Akyıldız tarafından *Sürgün Sefir Sadullah Paşa* isimli eserde yayınlanmıştır. s. 34-38. Sultan Murad'ın Kabe'ye sunulmak için hazırlattığı tazarrunâme için bk. BOA. Y.EE.d., 1093, s. 2-3.



esâs metin ve sahîh üzerine tesîsine mevkûf ve bizim hemîşe efkâr ve niyatımız dahi bu noktaya münhasır ve ma'tûfdur. Binaenaleyh ahkâm-ı şer'iyenin icrâsıyla beraber devletin idâre-i 'umûmiyyesi nefsu'l-emre ve kabiliyet-i ahaliye tevfikân kavânin-i kaviyye ile takyîd olunarak 'umûm teb'a-yı şâhânemizin bilâ-istisna nâil-i hüriyet-tâmme olmağla beraber her türlü terakkiyatını ve bil-cümle efrâd-ı teb'anın muhabbet ve muhâfaza-i vatan ve devlet ve millet hususunda ittihâd-ı efkâr ve niyatını müstelzim bir kâide-i sâbite ve sâlimenin nasıl olması ve ne esâs üzerine binâ edilmesi iktizâ eder ise beyne'l-vukelâ müzâkeresiyle kararının istîzân kılınması ve bu niyet-i esâsiyyeye göre şûrâ-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliyye ve Maârif-i 'Umûmiyye ve Umûr-ı Mâliyye nezâret veidarelerinin ve sâir memûriyetlerin yeniden tanzimi lâzım ve mühim olmağla bunların dahi sırasıyla tanzimatına bakılması ve umûr-ı devleti işğâl eden ahvâl-i muazzamanın biri de mesâlih-i mâliyye olup bu babda icra olunacak tanzimata esas olmak üzere mu'âmelât-ı mâliyenin taht-ı te'mîne idhâli yani bütçe hâricinde masraf vukû'bulmamasının 'umûma emniyet bahş olacak bir kâideye rabtı ve bir nezâret-i kaviyye altına vaz'ı vâcibâtdan olarak bu tebdîre i'âne olmak üzere Hazine-i Hâssamız'a 'ait tahsisatdan bu defa altmış bin kese tenzil ve keza-lik hazine-i mezkûreye merbût Ereğli Kömür Madeni'yle ma'âdin-i sâire ve bazı fabrikaların idare ve hasılatı hazine mâliyyeye terk olunmuş olmağla sâir cihâttan dahi bu yolda ta'dîlât ve tasarrufât ile muvâzene-i umûr-ı mâliyenin teshil-i husûluine itina olunması ve düvel-i mütehâbbe ile mün'akid olan kâffe-i mu'âhedâtımızın kemâkân mer'iyu'l-icrâ olunmasıyla beraber Devlet-i Aliyyemiz'in bil-cümle devletlerle olan hubb ve musâfât ve muvâlatının tekîd ve tezyîdine çalışılması hulâsa-i niyat-ı hâlisânemizdir. Cenâb-ı Hak cümlemizi muvaffak bi'l-hayr buyursun. Amin. Fi 9 Cemâziyelevvel 93.

Dâru's-sa'âde ağalığı tebdîline dâir şeref sâdır olup kurenâdan Ali Bey marifetiyle gönderilen hatt-ı hümayûnun sûret-i münîfesidir.

Dâru's-sa'âdetü'ş-şerîfim ağası Süleyman Ağa Selefin Cevher Ağa'nın infisâli vukû'na ve sadâkatin nezdimizde mücerreb olmağla hakkında i'timâd-ı şâhânem ber-kemâl olduğuna binâen dâru'ssa'âdetü'ş-şerîfim ağalığı uhdene tevcih kılınmıştır.

İş bu hizmetin hüsn-i ru'yet ve istikmâl-i mazbûtiyeti ne derece mültezim olduğu ma'lûmun iduğünden ona göre sa'y u gayret edesin. Rab-bimiz teâla hazretleri muvaffak buyura. Amin. Fi 9 Cemâziyelevvel 93."

V. Murad'ın culus hattı Sadrazam Mütercim Ruşdu Paşa'ya yönelik emirler mahiyetindeydi. Öncelikle culusun Tanrı'nın takdiri ve bütün tebaanın arzusu üzerine vuku bulduğundan bahsedilerek, Sadrazam, vukelâ ve



diğer memurların görevlerinde bırakıldığı belirtilmiştir. Halkın arzusu ve iradesine yapılan vurgu V. Murad'ın cülûs hattını kendisinden öncekilerden ayırmaktadır.⁹⁶ İkincisi, devletin iç ve dış işlerinde yaşanan problemlerin âmme efkârında yaratmış olduğu güvensizliğin bir an önce giderilerek emniyetin sağlanması için idare usulünün sağlam bir esasa istinat ettirilmesi ve bütçenin dışında sarfiyat yapılmaması söylenmiştir. Ayrıca bütün devletlerle dostluk esasları üzerine siyâsî münasebetlerin yürütülmesinin gerekliliğinden de bahsedilmiştir.⁹⁷ Her ne kadar Sultanın cülûs hattı olsa da bu metinde Midhat Paşa'nın ideallerini görmekteyiz. Metinde, asayiş ve emniyete dikkat çekilmesi, özellikle Balkanların hali dikkate alınınca şaşkırtıcı değildir. Diğer taraftan sultan Abdulaziz'in son zamanlarına doğru İmparatorluğun borçlarını ödeyemeyecek hale geldiği düşünülduğünde ikinci olarak halkın maddi ve manevi saadetini temin maddesi önem arz etmektedir. Hatta bunun için ilk önce padişahın yakınlarından, Hazine-i Hassa'dan başlanarak ahsisatında 300 bin liralık bir tenzilata gidilmiştir. İkincisi gelirini arttırmak için Hazine-i Hassa'ya bağlı Ereğli kömür madeni gibi bazı maden ve fabrikaların Maliye Hazinesi'ne dâhil edilmiştir.⁹⁸

Hatt-ı hümiâyûnunun bir mühim maddesi de, Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra bir defa daha tüm tebaa arasında eşitliğe vurgu yapmasıdır. Tüm Osmanlı ahalisinin hürriyetinden bahisle terakkiyâtına (ilerlemesi) değinilmiştir. Bunların neticesinde ulaşılabilecek ideal nokta olarak da "*vatan, devlet ve millet hususunda ittihad-ı efkâr*" görülmektedir. V. Murad'ın vaat ettiği Kanûn-ı Esâsîyle ulaşılmak istenen Osmanlı tebaasının bir millet fikri etrafında birleşmesidir. Bu birlik, vatan ve devlet kavramları etrafında şekillenmektedir. Lakin hatırdâ tutmak lazımdır ki anayasa ve meclis etrafında idealize edilen Tanzimat'ın eksik kalan tarafının tamamlanması iddiası, esasında Osmanlı harici politikasının, Balkanlarda cereyan eden hadiseler sebebiyle dış baskılara maruz kalmaktan kurtulma pratiğinin gerisinde kalmıştır. Nitekim bunu doğrulayan bir hadise olması hasebiyle Aralık 1876'da toplanan Tersane Konferansı'na bakılmalıdır.⁹⁹

Hatt-ı hümiâyûnda belirtilen hususların bu şekilde sıralanmasından sonra hayata geçirilmesinde şûrâ-yı devlet ve ahkâm-ı adliyye, maarif ve maliye nezaret ve idarelerinin ve ayrıca bazı memuriyetlerin yeniden tanzim ve ıslahı da emredilmekteydi. Ayrıca kamuoyundaki güvensizlikten bahseden cülûs hatt-ı hümiâyûnunda bir kanûn-ı esâsî ve şûrâ-yı umûmî teminatının verilmesi önem arz ediyordu, lakin V. Murad'ın devr-i saltana-

⁹⁶ "İstibşâr", *Vakîf*, 4 Haziran 1876 (23 Mayıs 1292), S. 238, s.1-4. ayrıca bk. Kurdakul, *age*, s.104.

⁹⁷ Ahmet Midhat, *Üss-i İnkılâp*, s. 151; Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. 7, s. 354.

⁹⁸ BOA. Y.EE.d. 1093, s. 3.

⁹⁹ Bk. Oktay, *age*, s. 22.



tında gerçekleşmeyecekti. Diğer taraftan Kératry'e göre bu hatt-ı hümayûn, liberal ruhun damgasını taşımaktadır. Zira hattın ilk cümlesinde geçen bütün tebaanın arzusu lafı ona göre açıkça "ulusal irade" olarak yorumlanmalıdır.¹⁰⁰ Ancak Karal'a göre bu fikirler vukelâ tarafından Sultan Murad'a mal edilmiştir. Sadrazam Rüştü Paşa, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar, Abdülaziz'i hal etmiş olmalarından doğan mesuliyeti üzerlerinden atmak için, bu işi "tebaanın arzusu" olarak göstermek hususunda mutabık kalmışlar, fakat hal'in sebebini teşkil etmiş olan meşrutiyetin ilanı noktasında, anlaşamadıkları için hatt-ı hümayûnu bu hususta müphem ve oyalayıcı ifadelerle doldürmüşlerdir.¹⁰¹ Ayrıca mezkûr hatt-ı hümayûn *Vakit* gazetesinden de yorumlanmıştı. "Umûmun rahatı ve refâhını mucib olacak şey, icraattir. Cülûs-ı hümayûn ise bu maksada bir mukaddeme-i hayriyedir" diyerek kamuoyunun ümidini dile getiren *Vakit*, V. Murad'ın idaresi altında ıslahatların hayata geçirilmesi arzusunun dile getirmiştir.¹⁰² Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın V. Murad'ın devri saltanatı başladığı andan itibaren meşrutiyet ve anayasa konusundaki tavrı netleşmiş ve artık "paşalar ittifakı" bitmiştir. Zira Sadrazam Mütercim Rüştü Paşa da açık bir şekilde meclis fikrine karşı olduğunu belirterek, Midhat Paşa'yı yalnız bırakmıştır.¹⁰³ Abdülaziz'in tahtan indirilmesinde rol oynayanlardan Harp Okulu Nazırı Süleyman Paşa, sadrazama hitaben, "*Paşa hazretleri saltanat değişikliği bugünkü istibdad idaresini muhafaza edilmek için yapılmadı. Herkes milletin istikbalini temin etmek için bu fedakarlığı deruhte etti; yoksa bu işi yapanların ne Abdülaziz'e şahsî garazları vardı ve ne de Sultan Murad'a hususî bir nisbetleri mevcut idi*"¹⁰⁴ diyerek ricâlin maksada ihanet etmek yoluna saptıklarını ifade etmişti.¹⁰⁵

V. Murad'ın culusundan sonra kanûn-i esâsî ve meşrutî idare biçiminin nasıl teşekkül edeceğiyle ilgili tartışmalar sürerken,¹⁰⁶ Sarayın ve Bâbüali'nin hiç beklemediği iki ölüm hadisesi gündemi değiştirmiştir. İlki Abdülaziz'in

¹⁰⁰ Kératry, *age*, s. 134, 172.

¹⁰¹ Karal, *age*, s. 354.

¹⁰² "Te'mîn-i Efkâr-ı Umûmiye", *Vakit*, 1296 (2 Haziran 1876), S. 236, s. 1-3.

¹⁰³ Süleyman Paşa, *Süleyman Paşa'nın Muhakemesi*, s. 45; Abdullah Saydam, "Mütercim Rüştü Paşa", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 202-203. Mütercim Rüştü Paşa'nın Kanûn-ı Esâsî'nin ilanı ve meclisin açılması konusundaki reddüleri Midhat Paşa'yı kabinede zayıf duruma düşürmüştü. Ancak 1876 senesi basınında da Kanûn-ı Esâsî Fikrine muhalif yazılar ve tartışmalar olmuştur. Detaylı bilgi için bk. Kurdakul, *age*, s. 109-115.

¹⁰⁴ Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılâp*, s. 62.

¹⁰⁵ Yeni Sultan ve kabinesinin iktidarda takip edecekleri siyaset konusunda Avrupa basınında tavsiye yazıları yayınladığını da görmekteyiz. Mesela 9 Ağustos 1876 tarihli *The Times* gazetesinde anayasa ve parlamento talep eden Yeni Osmanlıların izlemesi gereken yola dair şu tavsiyeler verilmiştir: "Avrupa ülkelerinin güven ve iyi niyetleri gerçek bir anayasayla kazanılmalı, sistematik ve detaylı olmalı, Türkiye'de yeni bir döneme girildiğine dair güçlü bir işaret olma niteliği taşımaktadır." s. 9. BOA. HR.SYS. 1913. 26. 3 Haziran 1876. Ayrıca bk. Henry G. Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *Nineteenth Century*, 23, 132, 1888, s. 276-296; Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, John Murray, London 1922, s. 34.

¹⁰⁶ Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, s. 83.



intiharı ya da şaibeli ölümü (4 Haziran 1876)¹⁰⁷ ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesidir (16 Haziran 1876). Abdülaziz'in vefatı uzun müddet kamuoyunu ve daha sonra da tarihçileri meşgul edecekti.¹⁰⁸ Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın müdahalesiyle, Abdülaziz'in vücuduna tam manasıyla bir muayene gerçekleştirilemediği için yayımlanan ölüm raporu detaylı bir incelemenin neticesi değildir.¹⁰⁹ Sonuçları itibariyle bakıldığında ise V. Murad'ın hastalığının ortaya çıkmasında önemli bir rolü olmuştur. “Çend rûz sonra Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin vefâtı akabinde Murad Efendi'nin bütün bütün şu'ûruna hâle geldi. Vükelâ, burasını ketm ü ihfâya sa'y ide dursun, Sultan Abdülaziz Han Hazretleri'nin vefâtı hâdise-i elîmesi kulûb-ı enâma öyle te'sîr etdi ki, aleyhinde bulunanlar bile, dilhûn oldu.”¹¹⁰

Abdülaziz'in ölümünün verdiği kamuoyu baskısına rağmen, Midhat Paşa'nın anayasa konusundaki ısrarı önemi haizdir. Hatırlanacağı üzere 1876 Mayıs darbesine giden süreçte, Balkanlardaki isyanlar İstanbul'da ciddi bir siyasi baskı ve istikrarsızlık sebebiydi. Özellikle Midhat Paşa'nın anayasa konusundaki ısrarının makul bir sebebi vardı. Ona göre Balkanlardaki isyan eden halk, vekillerini başkentteki meclise göndererek, “temsil” edilecek ve artık vatandaşlık bağlarının bu şekilde kurumsallaşmasıyla isyan etmekten vaz geçecekti. Hatta bu sayede İmparatorluğun Balkanlardaki nüfuz alanına dışardan gerçekleşen müdahalelere son verebilirdi.¹¹¹ Ayrıca devrin basını, özellikle Abdülaziz'e muhalif olanlar, “millet meclisinin mev-

¹⁰⁷ BOA. HR. SYS/57-3 (27 Şubat 1880). Karal, *age*, s. 355-356; Mehmed Memduh, *age*, s. 18; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 156-157; Joan Haslip, *Bilinmeyen Tarafları ile Abdülhamit*, çev. Nusret Kuruoğlu, Tokat Matbaası, İstanbul 1964, s. 83-84.

¹⁰⁸ Abdurrahman Şeref, “Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mi?”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XIV/6, 83, 1340, s. 321-335; Serkiz Orpıyan, *Sultan Abdülaziz'in katilleri*, Dersaadet: Artin Asaduryan Matbaası, 1326; İnal, “Sultan Abdülaziz'e Dair” s. 177-195; İbnülemin Mahmud Kemal, “Abdülhamid-i Sani'nin Nottarı”, s. 60-68, Sultan'ın şüpheli ölümü İngiliz basınında da kendine bir yer bulmuştur, bunun için ayrıca bk. “The Deposition of Abdul Aziz”, *The Times*, 9 Temmuz 1876, s. 10; Henry Eliot, *İntihar mı, İmâte mi? yahud, Vaka-i Sultan Aziz, Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han'ın Suret-i Hal'i, Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin Keyfiyet-i Culusu, Kanûn-ı Esâsî'nin ve Meclis-i Mebusan'ın Teşkil ve Tesisi ile Tevkif ve Tatilleri ve Midhat Paşa Merhumun Nefî Hakkında İngiltere Devletinin Dersaadet Sefri Esbak Sir Henry Elliot Caniblerinin Matbu “Nineteenth Century” nam-ı Muteber Risale-i Mevkûteye Yazdığı Bendin Tercümesidir*, nşr: Kitapçı İlyas, s. 1-4. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, s. 231-232; Reşid İbrahim, *Sultan Aziz'in şehadetine asıl sebep ne idi?*, nşr. Finlandyalı İmad Efendi Cemal, Zelliç Biraderler Matbaası, Berlin 1933, s. 7, Bk. Uzunçarşılı, “Vak'a-Nüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi”, s. 349-350.

¹⁰⁹ Karal, *age*, s. 357-359. Diğer taraftan İngiliz elçi Elliot 7 Haziran 1876 tarihli raporunda bir zamanlar Bâbü'lî'de rahat hareket edebilen Rus elçisi İgnatiev'in Abdülaziz'in öldürüldüğüne dair bir kamuoyu oluşturmak için gazetelere demeçler verdiğini bildirmiştir. Bk. NA (FO 78/2459/591); Henry Eliot, *İntihar mı, imâte mi? yahud, Vaka-i Sultan Aziz*, Kitapçı İlyas, İstanbul Ty. Ayrıca bk. *The Times*, 9 Haziran 1876, s. 10; Georgeon, *age*, s. 62; Sertoğlu, *age*, c. 6, s. 3247-3255; Ahmet Özcan, “Sultan Abdülaziz Öldürüldü mü, İntihar mı Etti?”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, Ankara Bildiriler, c. 3, TTK, Ankara 2014, s. 1-13.

¹¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 233; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 157; Ahmed Saib, *Tarih-i Murad-ı Hâmis*, s. 265; Ziya Şakir, *V. Murad*, s. 148-154.

¹¹¹ Coşkun Üçök, “1876 Anayasasının Kaynakları”, *Kanun-ı Esasî'nin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976) Türk Parlamentosunun İlk Yüzyılı 1876-1976*, Ajans Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1976, s. 2-3. V. Murad tahta çıktığında Balkanlarla ilgili hadiselerin çözümü hususunda ilk olarak Bosna ve Hersekli isyancılara genel af çıkardığını ilan eden ferman ve reformların sürdürülmesini emreden bölgedeki Osmanlı komiserlerine gönderdiği fermanıdır. Bk. 13 Haziran 1876 BOA. HR. SYS. 29307; HR. SFR. 1. 64/79; HR. SFR. 1. 64/90.



cu diyeti bir milletin terakkisi için şarttır" fikrindeydi.¹¹² Ancak kabinede bunun için gereken fikir birliği yoktu. Hüseyin Avni Paşa her alanı kontrol etmek arzusundaydı. Sadece askerî tayinlerde irade sahibi olan serasker, burada aynı zamanda mabeyn-i hümayûn müşîrlîğine Damad Nûri Paşa'nın atanmasına müdahil olmaktan çekinmiyordu. Aslında Hüseyin Avni Paşa'nın Pâdişâh'ın en yakınındaki ricâlin tayinine bu şekilde müdahale etmesi sadece Sultan'ı değil, darbe sırasında kendisiyle ittifak eden Sadrazam Mütercim Ruşdu Paşa ve Midhat Paşa'yı da rahatsız etmişti.¹¹³ Hüseyin Avni Paşa'ya yönelik kabinedeki şikâyetlerin arttığı bir zamanda, kamuoyunu meşgul edecek ikinci ölüm hadisesi gerçekleşti. 16 Haziran'da Midhat Paşa'nın konağında meydana gelen Çerkes Hasan vakasında Hüseyin Avni ve Hariciye Nazırı Raşid paşalar öldürüldü.¹¹⁴

Bu cinayet, Hüseyin Avni gibi her şeyin kontrolünü elinde tutmak isteyen birinin ortadan kaldırılması manasına geliyordu. Elbette Çerkes Hasan, Midhat Paşa'nın konağını basıp Hüseyin Avni Paşa'yı öldürdüğünde niyeti çok daha farklıydı. Dolayısıyla bu, sebepleri itibarıyla kişisel, sonuçları itibarıyla siyasî bir cinayettir. Ahmed Cevdet Paşa'ya göre, Ruşdu, Hüseyin Avni ve Midhat paşalar görünürde bir birlik görüntüsü sergilese de, açığa vurulmamış fikir ayrılıkları vardı. Mezkûr cinayet olayların siyasî seyrini değiştirmiştir. Cevdet Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesinden sonra diğer iki isim hakkında bir değerlendirmede bulunarak kabinedeki fikir ayrılıklarının altını çizmiştir: *"Ruşdi ve Midhat Paşa kaldı. Ve Murad Efendi meslûbu'ş-şu'ûr olup bu cihetle umûr-ı devlet Ruşdi Paşa'nın elinde olduğu halde, Midhat Paşa dahi anın şerik-i nüfuzu idi. Ruşdi Paşa, eğerçi Midhat Paşa'yı def etmek isterdi. Lakin İngiliz Elçisi, Midhat Paşa'yı ziyâde tesâhub u iltizâm etdiğinden ana dış koyduramıyordu."*¹¹⁵

Midhat Cemal Kuntay da Cevdet Paşa'nın bu fikrini destekleyecek ifadeler kullanmıştı: *"İki kişi 'hürriyet' lûgatini Kemal ve arkadaşları gibi anlamıyordular, Sadrazam Mütercim Ruşdu Paşa hürriyeti sözle isterken sesiyle istemiyordu, Serasker Hüseyin Avni Paşa da Sultan yaptığı Murad'ın Padişahlığını kendi şahsında mizaçlandırmak istiyordu."*¹¹⁶ Hüseyin Avni ve Midhat Paşa arasındaki fikir ayrılığı temelde, devleti tarik-i selamete çıkarmak için gerekli tedbirlerin neden ibaret olacağı maddesi hakkındaydı. Hüseyin Avni'ye göre

¹¹² Kurdakul, age, s. 106.

¹¹³ Öztuna, *Darbenin Anatomisi*, s. 121. Ayrıca bk. Hüseyin Hıfzı, *Sultan Murad Hamis ve Sebeb-i Hal'i*, Bâbüalî Caddesi'nde 38 Numaralı Matbaa, İstanbul 1326.

¹¹⁴ BOA. HR. H. 754/2, 16 Haziran 1876; BOA. Y. EE. 20/23, 3 Cemaziyelahir 1293 (26 Haziran 1876); BOA. Y. EE. 20/24, 28 Mayıs 1876, bk. Ahmet Mithad, *Tarihçe-i İnkılâb yahud Çerkes Hasan'ın Teroume-i Hâli*, Yeni Osmanlı Kütüphanesi, İstanbul, t.y.; Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 112.

¹¹⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rızât*, s. 236; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, s. 154.

¹¹⁶ Kuntay, age, s. 709; Ahmed Sâib, age, s. 77-78. Ayrıca bk. *The Times*, 9 Ağustos 1876, s. 9.



mevcut idarî sistem muhafaza edilerek ıslahat yapılabilirdi. Elbette ona göre de devletin içinde bulunduğu fena durumun sorumlusu saraydı. Hükümet tesis edildikten sonra sarayı ve saraya mensup “haşeratı tahdit etmek” ve bu bir çözüm olmazsa fenalığa sebep olan “*zât bil-nefs padişah da olsa def’ u hal’ etmeği ahvâl-i zarurî*”ydi.¹¹⁷ Midhat Paşa’nın idealize ettiği idare tarzı o devirde Avrupa’nın çoğu ülkesinde uygulanan meşrutiyetti. Midhat Paşa devletin ıslahı ve ilerlemesi için hanedana mensup bir kimsenin eliyle gerçekleştirilemeyeceği fikrini savunuyordu. Meşrutî idare ile sultan vatan ve millete karşı mesuliyetlerini bilir ve keyfi bir surette ülkeyi idare edemezdi.¹¹⁸

3.2. Bir Ütopyanın Sonu: V. Murad’ın Hal’ Edilmesi

Haziran ayının ilerleyen günlerinde saray ve Bâbiâlî’de V. Murad’ın sağlık problemleri merak ve endişe uyandırıcı bir hal almıştı. Sultan sanrılar görüyor ve hezeyanlar geçiriyordu. V. Murad ve Namık Kemal arasında geçen bir diyalog burada örnek verilebilir. Namık Kemal, Magosa’daki kalebentlik sürgününden V. Murad tahta çıktıktan sonra İstanbul’a dönmüştü. 14 Haziran’da Namık Kemal Padişah’ın huzuruna çıktığında Sultan’ın ilk sözü: “-*Kemal Bey, biz böyle mi olacaktık?*” olmuş ve kendini kaybederek, haykurmaya başlamıştı: “- *Tut Kemal, şu böcekleri tut, üzerime geliyorlar*” diye feryat etmeye başlamıştır. Yalnızca Sultan Murad’ın gördüğü böcekleri, tabii ki, Kemal Bey görmüyordu. Ali Ekrem, babasına dair hatıralarında bu görüşmenin sonunda “*Babam butûn istikbâl-i milleti, butûn ümid-i milleti necâtı şahsında topladığı Sultan Murad’ın, o büyük yürekli insanın huzurundan ağlaya ağlaya ayrılmış ve müdhiş bir buhrân-ı asabî içinde eve dönmüş*” diyerek vaziyetin ciddiyetini anlatmıştır.¹¹⁹ Mütercim Rüşdü ve Midhat Paşa kabinesinin karşı karşıya olduğu en ciddi mesele, Sultan V. Murad’ın içinde bulunduğu psikolojik rahatsızlıktı. Sultan’ın psikolojisinin bozulmasına neyin sebep olduğuna dair kesin bilgilere sahip değiliz. Uzunçarşılı’nın bazı noktalar üzerinde durduğu görülmektedir. Mesela Sultanın gençliğinden itibaren alkole düşkün olması,¹²⁰ Sultan Abdulaziz’in oğlunu veliahtı yapmak istemesi sebebiyle bu durumun Murad’da kendisine suikast yapılacağı endişesi yaratması dikkat çekicidir. Ayrıca Abdulaziz’in tahttan indirildiği gün, Dolmabahçe Sarayı’ndan Serkasker Kapısı’na götürülmesi esnasında yaşadığı korkunun tesirinden kurtulmadan, eski sultanın ölümü de V. Murad’ı

¹¹⁷ Ahmed Sâib, *age*, s. 82.

¹¹⁸ Ahmed Sâib, *age*, s. 82-87.

¹¹⁹ Ali Ekrem Bolayır, *Hâtıralar*, haz. M. Kayahan Özgül, Hece Yay., Ankara 2007, s. 48; Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 3, s. 288, Bk. Kuntay, *age*, s. 717. V. Murad’ın saltanat günlerinin trajik olmayan tek olayı ise iktidarının ilk günlerinde 3 Haziran 1876’da Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Midhat Efendi gibi sürgündeki Yeni Osmanlıların affedilmeleriydi. BOA, İ. DH., 50466. Ayrıca bk. *Davison, age*, s. 177.

¹²⁰ Bk. Ahmed Sâib, *age*, s. 276-277; Keratry, *age*, s. 195.



sarsmıştır.¹²¹ Diğer taraftan Albert Fua'ya göre, eski Sultan Abdülaziz'in ölümünün taşıdığı şaibe ve Murad'ın bu ölümün azmettiricisi gibi görünme korkusu bir ruhî buhrana yol açmıştır.¹²² Sultanın rahatsızlığının ne zaman başladığını da tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ne varki Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivinde "muhtemelen saraylı bir kadın tarafından tutulmuş" diye kataloglanan evrakta "Devletlü Sultan Murad Hazretlerinin keyifsizliği Cemaziyevvelin onuncu günü" zuhur etti" denilmektedir.¹²³ 10 Cemaziyevvel 1293 (3 Haziran 1876), amcası sabık Sultan Abdülaziz'in ölümünden bir gün öncesidir.

Sultanın ruh sağlığındaki bozukluğun devam etmesi sebebiyle saltanatından ümit kesilmişti. Zira padişahın görmesi gereken evrak ve vermesi gereken kararlar gecikmekteydi. Hatta bazı hallerde validesi Şefkiefsar Sultan aracılığıyla kendisine evrak arz ediliyordu. Sadrazam Rüşdü Paşa vaziyeti idare etse de, V. Murad'ın hastalığının devam etmesi, ülkenin acil cevap bekleyen meseleleriyle bir arada yürüyemezdi. Namık Kemal'in ifadesiyle, "Milletin murad-ı müşahhas olan veliaht Murad Efendinin Sultan Murad olması ile Millet, muradına ermiş olmayacaktı."¹²⁴ Murad tahta çıktıktan sonra yaşananlar, meşrutiyet heveslilerini hayal kırıklığına uğrattı. Osmanlı Sultanının içine düştüğü bu sağlık sorunun uluslararası bir mesele haline getirmeye çalışan İstanbul'daki Rus Elçisi İgnatıyef, bu sıralarda Petersburg'a çağırılmıştı. Fakat İgnatıyev Petersburg'a gitme hazırlığı yaparken, "Benim Rusya'ya avdetim artık İstanbul'da sefirler için bir iş kalmadığındandır. Devlet-i aliyye hükümeti başıbozuk bir hükümettir, padişahları delidir, mecnundur. İfa-yı vazife etmek mümkün değildir" gibi açıklamalar yapmıştır.¹²⁵ Sultan'ın hastalığı sebebiyle Viyana'dan doktor Max Leidesdorf İstanbul'a davet edilmişti. Dr. Leidesdorf'un 13 Ağustos'daki muayenesinin sonucunda, Sultanın fiziksel vaziyetinin iyi ama ruhî halinin kötü olduğu ve üç ay sürecek bir tedaviye ihtiyacı olduğu belirtilmiştir.¹²⁶ Halbuki Dr. Leidesdorf raporunda hastalığın iyileşebileceğini (cinnat-i muvakkate/geçici delilik) ancak bunun üç aydan önce mümkün olmadığını belirtmiştir.¹²⁷ Ancak devlet ricalinin bu ka-

¹²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Beşinci Sultan Murad'ın Tedavisine ve Ölümüne Ait Rapor ve Mektuplar, 1876-1905", *Osmanlı Hanedanı Üzerine İncelemeler Seçme Makaleler 2*, YKY, İstanbul 2012, s. 530; BOA. Y. EE. 22/88; Davison, age, s. 121; Tevfik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülüs ve Hal'i*, s. 12.

¹²² Fua, age, s. 24.

¹²³ TS. MA. d. 4818/36.

¹²⁴ Kuntay, age, s. 712.

¹²⁵ Ahmed Sâib, age, s. 279.

¹²⁶ Doktor Leidesdorf'un Murad'ın sağ lık durumuyla alakalı raporu hakkında Uzunçarşılı, agm, s. 530.

¹²⁷ Dr. Leidesdorf'un raporu için bk. BOA. Y. EE. 22/88. 13 Ağustos 1876. Diğer taraftan 6 Eylül 1876'da *The Times*'da çıkan haber Sultan'ın hastalığının çaresiz (incurable nature) olduğuna dair Dr. Leidesdorf'a dayandırılan bir haber yayınlanmıştır. s. 3. Bk. BOA. HR. TO. 517/33 8 Şevval 1293 (10 Ekim 1876). 11 Şevval 1293 (30 Ekim 1876) tarihinde yabancı ve yerli doktorların mühferit raporlarının yer aldığı evrak dosyası için bk. BOA. Y. EE. 22/88. Bir başka hekimin raporunda, Sultan'ın hastalığı "bir nevi ihtilal-i şuur illetine mübtela olmuş"tur diye tarif edilmiş ve "alametleri,



dar süre sultan olmadan ülkeyi yönetmesi mümkün değildi.

İstanbul'da gerek Saray ve Bâbıali, aynı zamanda ahali sultan Murad'ın sağlık sorunlarıyla ilgilenirken, Balkanlarda giderek büyüyen bir savaş vardı. 27 Haziran'da Sırp Prensi Milan, Bâbıâlî'ye bir nota vermiş ve karşılığında da red cevabı almıştı. Bunun üzerine de 2 Temmuz 1876'da Osmanlı devletine savaş ilan etmiştir.¹²⁸ Ağustos ayında Balkanlarda çatışmalar sürerken Karadağlılara karşı savaşan İşkodra'daki asker ve ahaliye gönderilen, Kumandanlığa Derviş Paşa'nın tayin edildiğini bildiren V. Murad'ın fermanıyla karşılaşyoruz. Tüm dikkatlerin Sultanın sağlık sorunlarına yöneldiği bu dönemde, bir tarafıyla da asker ve ahaliyi cesaretlendirme gayesi güden bu fermanın Sultan'ın iradesinden ziyade Midhat Paşa'nunkini yansıtmaktadır.

“Cümnenizin malumudur ki dünyada insan için en büyük ve en şerefli haslet devlet ve millet ve vatanını sevmek ve vatan ve millet uğrunda her türlü fedakârlığı icra etmektir ve askerliğin şeref ve imtiyazı dahi muhafazai vatan ve millet hizmetiyle mükellef olmaktan ibarettir. İmdi gönlünde vatan muhabbeti olan ve asker olup da askerliğin şerefini vatana hizmette arayanların en basil vazifesi silahının şanını ilâ eylemek ve düşman karşısında sebat ve metanet göstermektir... Şimdiye kadar cümnenizin meşhur ve malumu olduğu üzere Karadağlılar meydanda hiç bir sebep olmadığı halde devletimize isyan edip ve bir takım eşkiya güruhunu kendilerine uydurup yerlerinden tecavüz ve memleketlerimize tasallut ederek şekâvetlerini ahalimiz haklarında olan mazarratlarının def' için üzerlerine varmağa bizi mecbur ettiler. Sizler ki devletimizin medar-ı şevketi ve milletimizin mâyeu'l mefhâreti olan askerlik ve dilâverlik silk-i celîlindediniz. Vuku bulan davet-i hûmâyûnumuzla buraya gelerek babalarınızın ve ecdadınızın sizlere mirası olan fedakarlıkların eserlerini ortaya koymaya hâzır olduğunuzdan Hak Taala Hazretlerinin avn u tevfik-i ilâhisi yar u yaveriniz ve nusret ve zafer her halde mabet ve rehberiniz olması yâd etmekteyim. ...”¹²⁹

Yukarıdaki fermanın yazıldığı 26 Ağustos'tan dört gün sonra V. Murad tahttan indirilmiş ve yerine II. Abdülhamid tahta çıkarılmıştı. Osman Nuri'ye göre Midhat Paşa Abdülhamid'i ziyaret ederek, kendisine saltanat

sayıklamak ve mevcut olmayan şeyi görmek” olarak belirtilmiş tir. Bu raporları içinde Dr. Pana'nın raporu (14 Temmuz 1876) ilginçtir. Dr. Pana'ya göre, “kendileri ızdırabı derinden münbais olarak cümle asabının suret-i umumiyyede muhtel olmasından muzdarib olmuşlardır. Doktor Pana hastalığı bu şekilde tanımladıktan sonra raporunun sonunda şu dikkat çekici tedavi yöntemini tavsiye etmektedir: “Muşarühileyh hazretlerinin bir mikdar Bordo şarabı içmeyi ziyade arzu ettiklerini işittiğimden kendilerine su ile karışık olacak halde günde bir bir rub' şişe bordo ve kezalik çok su ile karışık olarak bir ons (sekiz dirhem) kadar da konyak verilmesini ve şayet bunlar mucib-i tahrik olursa istimâlâtın tatil edilmesini rey eyledim”. BOA. Y. EE. 22/88. 11 Şevval 1293 (30 Ekim 1876); BOA Y. PRK. M. 1/9. 17 Eylül 1876.

¹²⁸ Sertoğlu, *age*, c. 6, s. 3263; Georgeon, *age*, s. 65-66; Davison, *age*, s. 114.

¹²⁹ Metnin tamamı için bk. BOA. Y. EE. 84/74. 30 Recep 1293 (21 Ağustos 1876).



naibliği teklifinde bulunmuş, fakat veliaht bunu reddetmiştir.¹³⁰ Ancak daha sonra Sultan'ın hastalığının düzelmeyeceğine dair kanaat oluşunca, Midhat Paşa'nın vasıtasıyla veliaht Abdülhamid tahta çıkmaya razı edildi.¹³¹ Sadrazam Mehmed Ruşdu Paşa ve Midhat Paşa 29 Ağustos'ta şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin konağında son defa toplandıklarında V. Murad'ın hal edilmesi kararına varmışlardı. Yine şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin fetvasıyla, "dâimî cinmetle mecnûn" olduğu gerekçesiyle V. Murad hal edilmiş,¹³² 31 Ağustos 1876'da II. Abdülhamid, tahta çıkmıştır. Mahlu Sultan Murad neredeyse yirmi sekiz yıl hayatını geçireceği Çırağan Sarayı'na nakledilmiştir.¹³³

II. Abdülhamid'in cülusuyla birlikte, Bâbîâlî'nin siyasî ve idarî otoritesi zayıflamıştır. Tahta çıkışının Kanûn-ı Esâsîyi ilan ve meclisi açma vaadiyle gerçekleştiği bilinmektedir.¹³⁴ Diğer taraftan yeni Sultan, meşrutiyetin ilanını isteyen kamuoyunu devralmanın yanında, Bosna-Hersek ve Bulgar isyanlarının Balkanlarda yarattığı krizi de devralmıştı. Balkanlar odaklı diplomatik baskıyı azaltmanın bir yolu olarak Meşrutiyet'in ilanını kaçınılmaz hale gelmişti.

SONUÇ

Osmanlı siyaset pratiğinin gerisindeki geleneksel ilkeleri *Din ü devlet, mülk ü millet* esasları etrafında belirlersek, Tanzimat devrinin "devlet"i merkeze alan kapsamlı bir reformlar manzumesi içinde varlık bulduğunu söyleyebiliriz. Gaye "mülk"ün, Osmanlı hükümlerinin yeni form ve kurumlar vasıtasıyla asrileştirilmesi, ömrünün uzatılmasıydı. İlginç olan devletin devlet eliyle, kalemiye-mülkiye kökenli bürokratlar marifetiyle tanzime tâbi tutulmasıydı. Devletin diğer rüknü olan "seyfiye" ise, Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, 1876 darbesinde modern ordunun Seraskeri ve Harp Okulları Nazırı tarafından temsil edilmişti. Dinin kurumsal karşılığı olan ulema ise Tanzimat'ın kaybeden tarafını oluşturacaktı. "Millet" in devlet tarafından -dinin "meşveret"i emretmesini de hatırlatarak- dikkate alınma-

¹³⁰ Bk. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni Devri-i Saltanatı: hayat-ı hususiyeye ve siyasetine*, c.1, Kitabhane-i İslâm ve Askerî, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1327 H (1909), s. 94; Ahmed Sâib, *age*, s. 302; Henry G. Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *Nineteenth Century*, 23, 132, 1888, s. 291; Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, s. 247.

¹³¹ BOA. Y.PRK.TKM. 1/19 11 Şaban 1293 (1 Eylül 1876).

¹³² BOA. Y.PRK.MŞ. 1/2. 29 Zilhicce 1293 (15 Ocak 1877).

¹³³ BOA. Y.PRK.TKM.1-19 11 Şaban 1293 (1 Eylül 1876); Uzunçarşılı, *Osmanlı Hanedanları Üzerine İncelemeler*, s. 540. Ayrıca bk. Haluk Y. Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1986, s. 17-18; Reşat Ekrem Koçu, "Çırağan Sahil Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7/103, 1964, s. 3934-3936; Selda Ertuğrul, "Çırağan Sahilsarayı", *DİA*, C. 8, 1993, s. 304-306; Bk. Erick Jan Zürcher, "Murad V", *EP*, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5534 Tarihi 30 September 2016.

¹³⁴ Kurdakul, *age*, s. 118-122; Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler", *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebûsan (1877-1920)*, haz. T. Cengiz Göncü, İstanbul 2010, s. 13.



sını savunanlar, “millet meclisi” taraftarları ise Yeni Osmanlılar’dı. Görece yeni olan 1860’larda Osmanlı “matbaa devrimi”nin eseri olan bu son gruptu; Yeni Osmanlılar eski devirlerin kalem ehlinde farklı olarak Tanzimat’ın entelektüel kamusunu oluşturdular.

1876 Mayıs sonu darbesi son kertede ordunun eseri idi ve fakat bu noktadan hareketle onu, yeni bir “yeniçeri patirtısı” olarak nitelemek bizi edebî-retorik bir mecraya sürükler. 1876 komplosunun daha gerçekçi bir senaryosu, Bâbüalî’nin, Âli Paşa’nın 1871’de ölümüyle kaybettiği güç ve itibarı tekrar kazanma girişimi etrafında inşa edilebilir. Fark, Âli Paşa’nın ısrarla muhalefet ettiği ve bu yüzden Genç Osmanlıların öfkesine yol açan kanûn-ı esâsî ve meclis fikrinin 1876 darbecilerinin reform programında yer almasıdır.

Fakat devrin kozmopolit atmosferinden de beslenen anayasal monarşi programı, bu makalede anlatıldığı gibi, büyük ölçüde yeni sultan V. Murad’ın trajik rahatsızlığı sebebiyle hayata geçirilemedi. Sultan Abdülhamid’in uzun üç aydan sonra tahta geçmesi, Balkan krizinin bir Osmanlı-Rus harbine yol açarak meclis-i mebusanın feshi için gerekçe oluşturmasına vesile oldu. II. Abdülhamid’in Yıldız’da simgelenen 33 yıllık saltanatını ise, sarayın Bâbüalî’yi gölge bir kuruma dönüştürdüğü bir “aydınlanmış-despotizm” olarak okumak mümkündür.

1876 senesi dramatik üç ayna bugünden bakıldığında ise, Yeni Osmanlıların “hürriyetperver sultan” imgesini V. Murad’ın şahsında bulduklarından şüphe yoktu. Fakat Yeni Osmanlıların samimi hürriyet aşkı, onların bir darbe tasarısında Sadrazam Hüseyin Avni, Midhat ve Ruşdu Paşalar gibi ‘rical-i mühimme ile işbirliği yapmasına engel teşkil etmemişti. Bu çelişkinin gerisinde Osmanlı politik hürriyetçiliğin ‘piyasa güçleri’ gibi burjuva dinamiklerinin zayıflığı, alt-yapı yokluğu yatar. Prens Sabahattin gibi, Jön Türklerin “anayasa romantizmi”nin dışına çıkarak “teşebbüs-i şahsi ve adem-i merkeziyet” gibi toplumsal dinamiklere vurgu yapan aykırı bir ismin, Osmanlı devleti için hürriyet sözkonusu olduğunda İngiltere müdahalesine davet çıkarmasının altında da bu toplumsal eksiklik yatar. Keza iktidarın bir şekilde siyasî mücadele ile ele geçirildiği 1908 ve 1923 yılını takip eden yıllarda, İttihad ve Terakki ve Türkiye Cumhuriyeti kurucu elitinin devlet eliyle ‘milli burjuva’ oluşturma gayretleri de bu sosyal zaafın farkında olduklarını gösterir.

Osmanlı-Türk hürriyetçilerinin zihinlerini meşgul eden bir diğer çelişki ise devletin çıkarları ile hürriyetin gerekleri arasında görülür. Bu çelişki esasen Fransız devriminden itibaren, çağın ana akımlarından liberalizm ve milliyetçilik arasında kimi zaman işbirliği yapan kimi zaman çatışan 19. Yüzyıl Avrupası’nın da çelişkisidir. Drefyus davası bunu en iyi özetler. (Osmanlılar liberalizm ile sosyalizm arasında cereyan eden diğer çatışma



ekseninden ancak çok sonraları haberdar olmuşlardır.) Genç Osmanlılar nezdinde devletin çıkarları ile hürriyetin gerekleri arasında bir çatışma yoktu. Liberal bir sultan, müslim-gayri müslim uyrukların temsil edildiği bir meclis hem tebaanın özgürlüğüne ve hem de devletin ortak çıkarına hizmet edecekti. Genç Osmanlıların halefleri olan Jön Türkler 1908 Temmuz'unda Selanik'de hürriyetin ilanını Bulgar, Rum hürriyetperverleriyle kutladılar. Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı ise milliyetçilik ile hürriyetçilik arasındaki işbirliğine son verdi. Sadece Türkiye'de değil, Avrupa'da da liberaller, sosyalistler, J. Jaurès gibi birkaç isim haricinde, milli hükümetlerine destek verdiler.



KAYNAKÇA

National archive

-NA FO 78/2458.

-NA FO 78/2458/558

-NA FO 78/2459/591

TC. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

-BOA İ. DH., 50466.

-BOA İ. DUİT 190/41.

-BOA TS. MA.e 421/24

-BOA Y. EE. 20/23, Y. EE. 20/24, Y. EE. 21/28, Y. EE. 21/36.2, Y. EE. 22/88, Y. EE. 54/63, Y. EE. 54/86, Y. EE. 84/74.

-BOA, HR. H. 754/2,

-BOA Y.EE. d., 1093.

-BOA MB. İ 31/128

-BOA Y. PRK. M. 1/9.

-BOA Y. PRK.TKM. 1/19

-BOA Y. PRK. MŞ. 1/2.

-BOA Y. PRK. NMH. 1/1,

-BOA TS. MA.e 860/16, TS. MA. d. 4818/36.

-BOA HR. TO. 124/113.1, HR. TO. 517/33

-BOA HR.SYS. 1913. 26, HR. SYS. 57-3, HR. SYS. 2930/7,

-BOA HR. SFR.1. 64/66, HR. SFR. 1. 64/79, HR. SFR. 1. 64/90.

Gazeteler

-*The Economist*, vol. 34, 1 Temmuz 1876, s. 761, 762.

-*The Times*, 22 Mart 1862, 31 Mayıs 1876, 6 Haziran 1876, 8 Haziran 1876, 9 Haziran

-1876, 12 Haziran 1876, 8 Temmuz 1876, 9 Temmuz 1876, 5 Ağustos 1876, 9 Ağustos 1876, 6 Eylül 1876.

-Ali Suavi, "İyi Maliye İyi Politikadan Olur", *Ulum*, S. 13, 1286 (1869), s. 772-777.

-Namık Kemal, "Usul-ı Meşveret Hakkında", *Hürriyet*, 14 Eylül 1868, S. 12, s. 5-8.

-Namık Kemal, "İstikraz-ı Cedid Üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyetinin Mütalaatı", *Hürriyet*, 23 Kasım 1868, S. 22, s. 1-6.

-Namık Kemal, "Hubbu'l Vatan min el-İmân", *Hürriyet*, S. 1, 29 Haziran 1868.

-"Te'mîn-i Efkâr-ı Umûmiye", *Vakit*, 1296 (2 Haziran 1876/9 Cemaziyelülâ 1293), S. 236, s. 1-3.

-"İstibşâr", *Vakit*, 4 Haziran 1876 (23 Mayıs 1293), S. 238, s.1-4.

Yayınlanmış Kaynaklar

-Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, Haz.: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yay., İstanbul 1980.



- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Haz.: Cavid Baysun, 40 Tetimme, TTK, Ankara 1967.
- Ahmet Midhat Efendi, *İktisat Metinleri*, Haz.: Erdoğan Erbay, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2005.
- Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılap*, Haz.: İdris Nebi Uysal, Dergâh Yay., İstanbul 2013.
- Ahmet Mithad, *Tarihçe-i İnkılâb yahud Çerkes Hasan'ın Tercüme-i Hâli*, İstanbul: Yeni -Osmanlı Kutüphanesi, t.y.
- Ahmed Sâib, *Târih-İ Sultan Murad Hamis*, Hindiye Matbaası, Mısır 1326/1910.
- Ahmed Sâib, *Vaka-yı Sultan Abdülaziz*, Hindiye Matbaası, Mısır 1326.
- Canik Mutasarrıfı Hafız Mehmed, *Hakayıku'l-Beyan fi Hakk-ı Nennetmekan Sultan Abdülaziz Han*, y.y., 1324.
- Elliot, Henry "Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han'ın Suret-i hal'i, Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin Keyfiyet-i Culusu, Kanûn-ı Esâsî'nin ve Meclis-i Mebusan'ın Teşkil ve Tesisi ile Tevkîf ve Tatilleri ve Midhat Paşa merhumun nefyi hakkında İngiltere Devletinin Dersaadet Sefiri Esbak Sir Henry Elliot Caniblerinin Matbu "Nineteenth Century" Nâm-ı Muteber Risale-i Mevkûteye Yazdığı Bendin Tercümesidir", *Hürriyet*, Sayı, 3-6, (Londra'da matbu Türkçe gazetesinin 3-6'ncı numaralarından menkuldür.)
- Elliot, Henry, İntihar mı, İmâte mi? yahud, Vaka-i Sultan Aziz, Cennetmekân Sultan Abdülaziz Han'ın Suret-i Hal'i, Sultan Abdülhamid Han-ı Sâni Efendimiz Hazretlerinin Keyfiyet-i Culusu, Kanûn-ı Esâsî'nin ve Meclis-i Mebusan'ın Teşkil ve Tesisi ile Tevkîf ve Tatilleri ve Midhat Paşa Merhumun Nefyi Hakkında İngiltere Devletinin Dersaadet Sefiri Esbak Sir Henry Elliot Caniblerinin Matbu "Nineteenth Century" Nam-ı Muteber risale-i Mevkûteye Yazdığı Bendin Tercümesidir, nşr: Kitapçı İlyas, s. 1-4.
- Elliot, Henry G., "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", *Nineteenth Century*, 23, 132, 1888.
- Elliot, Henry G., *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, John Murray, London 1922.
- Hüseyin Hıfzı, *Sultan Murad Hamis ve Sebeb-i Hal'i*, Bâbîali Caddesi'nde 38 Numaralı Matbaa, İstanbul 1326.
- Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, haz. İsmet Miroğlu, Berekât Yay., İstanbul 1983.
- Mehmed Memduh, *Mir'ât-ı Şuûnât*, Ahenk Matbaası, İzmir 1328/1910.
- Mustafa Fazıl Paşa, *Paris'den Bir Mektup*, Artin Asaduryan Matbaası, İstanbul 1326.
- Namık Kemal, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleleri 1*, Haz.: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yay., İstanbul 2005.
- Namık Kemal, Ziya Paşa, *Sürgünde Muhalefet, Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi*, Haz.: Alperen Topal, c. 1-2, Vakıf Bank Kültür Yay., İstanbul 2018.



- Orpilyan, Serkiz, *Sultan Abdulaziz'in katilleri*, Dersaâdet: Artin Asaduryan Matbaası, 1326.
- Osman Nuri, *Abdulhamid-i Sâni Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiye ve Siyasîyesi*, c.1, Kitabhane-i İslâm ve Askerî, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet, 1327 H (1909).
- Süleyman Paşa, *Hiss-i İnkılab Yahud Sultan Abdulaziz'in Hal'i ile Sultan Murad-ı Hâmis'in Culusu*, Tanin Matbaası, İstanbul 1326.
- Süleyman Paşa, *Süleyman Paşa'nın Muhakemesi*, Nşr. Süleyman Paşazade Sâmi, Matbaa-i Ebuzziya, Konstantiniyye 1328.
- Tevfik, Nureddin, *Sultan Murad'ın Culus ve Hal'i*, Karabet Matbaası, Konstantiniyye 1324.
- Ziyad Ebuzziya, *Şinasi*, Haz.: Hüseyin Çelik, İletişim Yay., İstanbul 1997.

Literatür

- AKUN, Ömer Faruk, "Nâmık Kemal", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 361-378.
- AKYILDIZ, Ali, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2011.
- AKYILDIZ, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yay., İstanbul 2012.
- AYDEMİR, Uygur, "1870'ler Basınındaki Siyasî Tartışmalar Işığında Sultan Abdulaziz Döneminde Kamuoyunun Siyasî İşlevi", *Sultan Abdulaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013*, Ankara Bildiriler, TTK, Ankara 2014, s. 181-273.
- ATEŞ, Süleyman, *Kur'an-ı Kerim'in Yüce Meali*, Hayat Yay., İstanbul 2017.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı, "93 Meşrutiyeti", *Bellekten*, c. 6, S. 21, 22, 1942, s. 45-83.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Âli Paşa, Mehmet Emin", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 425-426.
- BEYDİLLİ, Kemal, "Yeni Osmanlılar", *DİA*, C. 43, İstanbul 2013, s. 430-433.
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1979.
- BİLGEGİL, M. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültürü Ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar, I Yeni Osmanlılar*, Baylan Matbaası, Ankara 1976.
- BLANNING, T.C.W., *The Culture of Power and Power of Culture, Old Regime Europe 1660-1789*, New York. Oxford university Press, 2002
- BOLAYIR, Ali Ekrem, *Hâtralar*, Haz.: M. Kayahan Özgül, Hece Yay., Ankara 2007.
- BOWEN, H. "Ali Pasha Muhammad Amin," *The EI*, C.1, Leiden, 1986, s. 396-398.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, "Mustafa Fâzıl Paşa", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 300-301.
- CLAY, Christopher, *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856- 1881*, I. B. Tauris, London 2000.
- ÇELİK, Hüseyin, *Ali Suavî ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul 1994.



- ÇELİK, Yüksel, “Serasker”, *DİA*, C. 36, İstanbul 2009, s. 547.
- ÇETİNSAYA, Gökhan “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, *Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, I, İletişim yay., İstanbul, 2001, s. 54-71.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, BUZPINAR, Tufan, “Midhat Paşa”, *DİA*, C. 30, İstanbul 2005, s. 7-11.
- DAVISON, Roderich H., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876*, Çev: Osman Akinhay, c. 2, Papirüs Yayınevi, İstanbul 1997.
- DEVEREUX, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period, A Study Of The Midhat Constitution And Parliament*, John Hopkins, 1963.
- DEVEREUX, Robert, “Suleyman Pasha’s ‘The Feeling Of The Revolution’”, *Middle Eastern Studies*, c. 15, S. 1, 1979, s. 3-35.
- ERASLAN, Cezmi, “II. Abdülhamid’in İlk Yıllarında Meclis ve Meşrutiyet Kavramları Üzerine Bazı Tespitler”, *Belgeler ve Fotoğraflarla Meclis-i Mebûsan (1877-1920)*, Haz.: T. Cengiz Göncü, İstanbul 2010, s. 11-19.
- ERTUĞRUL, Selda, “Çırağan Sahilsarayı”, *DİA*, C. 8, İstanbul 1993, s. 304-306.
- ESATLI, Mustafa Ragıp, *Saray ve Konakların Dilinden Bir Devrin Tarihi*, Haz.: İsmail Dervişoğlu, Bengi Yay., İstanbul 2010.
- FUA, Albert, *Abdul-Hamid II et Mourad V*, Masque de fer: Pages d’Histoire, A. Michalon, Paris 1909.
- GENCER, Bedri, *İslam’da Modernleşme (1839-1939)*, Lotus Yayınevi, Ankara 2008.
- GENCER, Ali İhsan, “Hüseyin Avni Paşa”, *DİA*, C. 18, İstanbul 1998, s. 526-527.
- GEORGEON, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev: Ali Berktaş, İletişim Yay., Ankara 2012.
- GÖVSA, İbrahim Alâettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyat, İstanbul 1946.
- GUCUM, Kuntay, *İmparatorluğun “Liberal” Yılları (1856-1870)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 2015.
- HANİOĞLU, Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- HASLIP, Joan, *Bilinmeyen Tarafları ile Abdülhamit*, Çev: Nusret Kuruoğlu, Toker Matbaası, İstanbul 1964.
- İBRAHİM, Reşid, *Sultan Aziz’in Şehadetine Asıl Sebebe Ne İdi?*, Nşr.: Finlandiyalı İmad Efendi Cemal, Zelliç Biraderler Matbaası, Berlin 1933.
- İNAL, İbnül Emin Mahmud Kemal, “Abdülhamid Sani’nin Notları”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 16, 13, 90, 1926, s. 60-68.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, “Sultan Abdulaziz’e Dair”, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 15, 9/86, 1341, s. 177-195.
- İNAL, İbnül Emin Mahmud Kemal, “Hâtra-i Atıf”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası/Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, c. 15, S.7/84, 1341, s. 40-54.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, *Son Sadrazamlar*, C. 1, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.



- İRTEM, Süleyman Kani, *Sultan Abdulaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, Temel Yayınları, İstanbul 2004.
- JELAVICH, Barbara, *Balkan Tarihi*, C. 2, Çev: Zehra Savan, Hatice Uğur, Küre Yayınlar, İstanbul.
- KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara 2002.
- KARAASLAN, Mehmet, "Tanzimat ve Şûra-yı Devlet", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, 54, 3, 2005, s. 341-363.
- KAPICI, Özhan, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde N. P. İgnatyev Dönemi ve Rusya'nın Osmanlı Siyaseti (1864-1877)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2013.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 7, TTK, Ankara 1988.
- KÉRATRY, Emile de Comte, *Mourad V: Prince, Sultan, Prisonnier d'état, 1840-1878*, E. Dentu, Paris 1878.
- KOÇU, Reşat Ekrem, "Çırağan Sahil Sarayı", *İstanbul Ansiklopedisi*, C. 7/103, 1964, s. 3934-3936.
- KOÇUNYAN, Aylin, *Negotiating the Ottoman Constitution 1839-1876*, Peeters, Leuven 2018.
- KUNTAY, Midhat Cemal, *Namık Kemal: Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, C. 1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- KURAN, Ahmed Bedevi, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Tan Matbaası, İstanbul 1948.
- KURAN, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- KURDAKUL, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1997.
- KURDAKUL, Necdet, *Tanzimat Dönemi Basınında Siyasal ve Anayasal Fikir Hareketleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.
- KURDAKUL, Necdet, "Ölümünün Yüzüncü Yılında Unutulan Yönleriyle Namık Kemal", Şehir Üniversitesi Taha Toros Arşivi:
<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/9499/001580842010.pdf?sequence=1>
- Tarih: 25 Eylül 2019
- KUTLU, Şemsettin, *Eski İstanbul'un Ünlüleri*, Hüriyet Yay., İstanbul 1978.
- KUÇUK, Cevdet, "Abdulaziz", *DİA*, C. 1, İstanbul 1988, s. 179-185.
- KUÇUK, Cevdet- Ertüzün, Tefik, "Duyûn-ı Umûmiye", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 58-62.
- KUÇUK, Cevdet, "Murad V", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 183-185.
- MARDİN, Şerif, *Butün Eserleri 1, Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- MARDİN, Şerif, *Makaleler 4 Türk Modernleşmesi*, İletişim Yay., İstanbul 2000.
- MARDİN, Şerif, *Butün Eserleri 6, Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*, Der. Mümtaz'er Türköne/Tuncay Önder, İletişim Yay., İstanbul 2000.



- MARDİN, Şerif, *Butün Eserleri 5, Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, Çev: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, Haz.: Ömer Laçiner, İletişim Yay, İstanbul 2002.
- MARDİN, Şerif, *Butün Eserleri 2, Din ve İdeoloji*, İletişim Yay, İstanbul 2004.
- MORDTMANN, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar*, Çev: Gertraude Songu-Habermann, Pera Yay., İstanbul 1999.
- MOREAU, Odile, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu Askerî "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri 1826-1914*, Çev: Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2010.
- OKTAY, Cemil, *Siyasî Kültür Okumaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.
- ONARAN, Burak, *Padişahı Devirmek, Osmanlı İslahat Çağında Düzen ve Muhalefet: Kuleli (1859), Meslek (1867)*, İletişim Yay., İstanbul 2018.
- ONGUNSU, A. Hamit, "Ali Paşa", *DİA*, C. 1, İstanbul 1965, s. 335-340.
- ORTAYLI, İlber, "Bir Aydın Gurubu Yeni Osmanlılar", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1986.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Bâb-ı Seraskerî", *DİA*, C. 4, İstanbul 1991, s. 364.
- ÖZCAN, Ahmet, "Sultan Abdülaziz Öldürüldü mü, İntihar mı Etti?", *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu 12-13 Aralık 2013, Ankara Bildiriler*, C. 3, TTK, Ankara 2014, s. 1-13.
- ÖZTUNA, Yılmaz, *Bir Darbenin Anatomisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- POLAT, Mustafa, *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003
- RIEDLER, Florian, *Opposition and Legitimacy in the Ottoman Empire: Conspiracies and Political Cultures*, Routledge, New York 2011, s. 43-58.
- REINKOWSKI, Maurus, *Düzenin Şeyleri, Tanzimat'ın Kelimeler, 19. yüzyıl Osmanlı Reform Politikasının Karşılaştırmalı Bir Araştırması*, Çev: Çiğdem Canan Dikmen, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2015.
- SAYDAM, Abdullah, "Mütercim Rüşdü Paşa", *DİA*, C. 32, İstanbul 2006, s. 202-203.
- SERTOĞLU, Midhat, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. 6, Güven Basımevi, İstanbul 1972.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ, (1838-1868)*, TTK, Ankara 1999.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, "Divan-ı Hümayun'dan Meclis-i Mebusan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat*, Haz.: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2014, s. 373-385.
- SUNGU, İhsan, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, C. 2, MEB, İstanbul 1999, s. 777- 857.
- ŞAKİR, Ziya, *Çırağan Sarayı'nda 28 Sene V. Muad'ın Hayatı*, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2011.
- ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y., *Sultan Aziz, Hususi, Siyasî Hayatı, Devri ve Ölümü*, Neşr.: İbrahim Hilmi Çığırçan, İstanbul 1949.



- ŞEHSUVAROĞLU, Haluk Y., *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1986.
- ŞEREF, Abdurrahman, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı İntihar mı Katl mi?", *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, XIV/6/83, 1340, s. 321-335.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, Haz.: Zeynep Kerman, Dergâh Yay., İstanbul 2016.
- TERZİ, Arzu, *Sarayda İktidar Mücadelesi*, Saray, Mücevher, İktidar, Timaş Yay., İstanbul 2011.
- TEVFİK, Ebuzziya, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, c. 1-3, Kervan Yay., İstanbul 1973.
- TURAN, Namık Sinan, "Osmanlı Politik Eleştiri Geleneğinde Ziya Paşa'nın Zafernâmesi", 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), 10-15.09.2007 Ankara/Türkiye Tarih ve Medeniyetler Tarihi, C. 7, Ankara 2012, s. 3173-3201.
- UÇMAN, Abdullah, "Ali Suavi", *DİA*, C. 2, İstanbul 1989, s. 445-448.
- UÇMAN, Abdullah, "Ziya Paşa", *DİA*, C. 44, İstanbul 2013, s. 475-479.
- UYSAI, Mustafa Ali, *Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)*, TTK Yay., Ankara 2015.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lûtfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Bellekten*, C. 7, 28, 1943, s. 349-373.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, TTK, Ankara 1967.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Hanedanları Üzerine İncelemeler*, Seçme Makaleler 2, YKY, İstanbul 2012.
- ÜÇÖK, Coşkun, "1876 Anayasasının Kaynakları", *Kanun-ı Esasî'nin 100. Yılı Sempozyumu (9-11 Nisan 1976) Türk Parlamentoculuğunun İlk Yüzyılı 1876-1976*, Ajans Türk Matbaacılık Sanayii, Ankara 1976.
- VALANDOVA, Meltem, *Hüseyin Avni Paşa*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2007.
- YILMAZ, Recep, "Mahmut Nedim Paşa", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, C. 2, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık A.Ş., İstanbul 1999, s. 69-70.
- ZURCHER, Erick Jan, "Murad V", *Eİ2*, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_5534 Tarih: 30 September 2016